

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYDAN EHTİBAR qızı NƏSİRZADƏ

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ
TERMİNLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Lalə Məcidova Çingiz qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....**3-6**

I FƏSİL. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ

TERMİN YARADICILIĞI.....**7-29**

1.1. Dildə termin anlayışı və terminlərin tədqiqinə dair.....7-24

1.2. İctimai-siyasi terminlər – lüğət tərkibi kimi.....24-29

**II FƏSİL. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ
TERMİNLƏR**.....**30-70**

2.1. İngilis dilində ictimai-siyasi terminlər və onların struktur-semantik
xüsusiyyətləri.....30-43

2.2. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlər və onların struktur-semantik
xüsusiyyətləri.....44-57

2.3. İctimai-siyasi terminlərin ingilis və Azərbaycan dillərində rolu.....57-70

NƏTİCƏ.....**71-72**

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....**73-76**

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Cəmiyyətdə, siyasi arenada baş verən proseslər hər bir xalqın leksik qatına, terminologiyasına təsirsiz ötüşmür. Bu baxımdan sahə leksikasının araşdırılması daim dilçilik üçün aktual məsələlərdən sayılır. Eləcə də, ictimai-siyasi terminlərin dövlətin, xalqın qədim tarixi və dövlətçilik ənənələri ilə bağlılığı bu leksikanın müasir dövrdə də tədqiqatını vacib sayır.

Mövzunun elmi yeniliyi. İngilis və Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyasının zənginləşməsində sosial amillərin müəyyənləşdirilməsi, individual terminlərin yaranmasında subyektiv faktorun nəzərə alınması, KİV sayəsində müxtəlif terminlərin işləklik qazanması, başqa dildən ictimai terminlərin keçməsinin açıqlanması baxımdan tədqiqat işinin mövzusu elmi cəhətdən yeni sayıla bilər.

Tədqiqat işinin obyektı. Tədqiqat işinin obyektı ictimai siyasi terminlərdir.

Tədqiqat işinin predmeti. İngilis və Azərbaycan dillərinin sahə leksikası əsasında ictimai-siyasi terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili tədqiqat işinin predmetidir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən ictimai-siyasi terminlərin araşdırılmasında, onların linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində əsas məqsəd ictimai-siyasi terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşımızda aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

- müqayisə edilən dillərin lüğət tərkibində bu sahə terminlərinin yerini müəyyən etmək.
- ictimai-siyasi terminlərin formalaşma və inkişaf istiqamətlərini göstərmək.
- ingilis və Azərbaycan dillərində alınma ictimai-siyasi terminlərin əsas xüsusiyyətlərini göstərmək və onların dilə keçmə səbəblərini aydınlaşdırmaq.

-ictimai-siyasi terminlərin yaranmasında və bir dildən başqa dilə keçməində kalka və tərcümənin rolunu göstərmək.

-KİV-in dilində ictimai-siyasi terminlərin kütləvilik qazanmasının səbəblərini göstərmək və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işinin yazılmasında tipoloji, təsviri, tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını ingilis və Azərbaycan dilinin terminologiyasına, əsasən də, ictimai-siyasi leksikasına dair yazılmış tədqiqatlar, lüğətlər təşkil edir. E.Abbasova, B.A.Abbasova, M.Z.Cəfərov, S.Ə.Cəfərov, L.Məcidova, R.Mirzəyeva, N.M.Məmmədova kimi müəlliflərin tədqiqatları daxildir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. İctimai-siyasi leksikada subyektiv amilin rolu müəyyən qədər yüksək olduğundan ayrı-ayrı siyasi xadimlərin, ideoloqların, publisist və natiqlərin çıxışlarında, siyasi ədəbiyyatda milli mənşəli ictimai-siyasi terminləri işlətməsi, həmin terminlərin əhali tərəfindən mənimsənilməsinə və kütləviləşməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan tədqiqat işində qeyd edilən proseslərin kökləri araşdırılmış, bu gün siyasətçilərin, ideoloqların istifadə etdiyi və edəcəyi terminlər tədqiq olunmuşdur. Eyni zamanda tədqiqat işi ictimai-siyasi terminlərin kütləviləşməsində, yayılmasında xüsusi rola malik olan KİV işçiləri üçün əyani kömək ola bilər. Tədqiqat işi sahə lüğətlərinin tərtibində, sahə leksikasının öyrənilməsində, funksional üslubların araşdırılmasında yararlı ola bilər.

İşin aprobasiyası. Magistr dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetində İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları mütəmadi olaraq kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqat işinin mövzusu ilə əlaqədar “İctimai-siyasi terminlər – lüğət tərkibi kimi” adlı məqalə çap olunmuşdur.

İşin strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, 2 fəsil, 5 yarımfəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatlardan ibarətdir.

Giriş hissədə tədqiqatın elmi yeniliyi, aktuallığı əsaslandırılmış, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Birinci fəsil “İngilis və Azərbaycan dillərində termin yaradıcılığı” adlanır. Bu fəsildə dilin lüğət tərkibində xüsusi sahə sözlərinin, terminlərin yeri və dildə onların rolundan bəhs edilmişdir. Dilin terminologiyası onun elmi üslubunu təşkil edir. Müqayisə edilən müxtəlif sistemli dillərdə terminlərin işlənmə xüsusiyyətləri müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuşdur.

Birinci fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. “Dildə termin anlayışı və terminlərin tədqiqinə dair” adlı birinci fəsil sırf nəzəri xarakter daşıyır və burada müxtəlif tədqiqatlar nəzərdən keçirilərək terminologiya bir elm kimi araşdırılmışdır. Termin sözü *terminus* sözündən yaranmışdır, latın dilində hədd mənasını bildirir. Termin elm və texnika sahəsində işlədilən müxtəlif məfhum və anlayışları ifadə edən, xüsusiləşmiş mənalı sözlər və söz birləşmələridir. Terminologiya isə dilin terminlər sistemindən bəhs edən elm sahəsidir. Terminlər işlənmə dairəsinə görə iki yerə bölünür: Ümumişlək terminlər və xüsusi dar sahə terminləri.

Bu yarım fəsildə həmçinin dildə terminlərin yaranma yollarından, tarixindən və bu kimi bir sıra ümumi məsələlərə toxunulmuşdur. Aydın olur ki, hər iki dildə terminlər milli sözlər və alınmalar hesabına yaranır. Bu da hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən, qanunauyğunluqlarından qaynaqlanır.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə “İctimai-siyasi terminlər – lüğət tərkibi kimi” adlanır. Burada ictimai-siyasi terminlər terminologiyanın bir qolu kimi nəzərdən keçirilmişdir. İngilis və Azərbaycan dillərində ictimai-siyasi terminlərin lüğət tərkibi fonunda təhlili nəticəsində aydın olmuşdu ki, hər iki dildə sahə terminləri kimi ictimai siyasi terminlər də iki yolla yaranır və bu yollar ictimai siyasi leksikanın zənginləşməsi üçün əsas rol oynayır.

- 1) Dilin daxili imkanları hesabına;
- 2) Alınmalar hesabına.

İctimai-siyasi terminologiyaya daxil olan sözlər tarix, hüquq, iqtisadiyyat, fəlsəfə və s. bu kimi sahələrin leksik fondundan qaynaqlanır. Yəni, bu sahələrin leksik qatına daxil olan sözlər ictimai-siyasi kontekst daxilində yeni məzmun qazanaraq ictimai-siyasi termin kimi işlənirlər. Bu da o deməkdir ki, bu xüsusi leksik sahənin zənginləşməsində, əsasən, dildə mövcud olan leksik vahidlər iştirak edir.

Tədqiqat işinin ikinci fəslı “İngilis və Azərbaycan dillərində ictimai-siyasi terminlər” adlanır. İki yarım fəsildən ibarət olan bu fəsildə hər iki dilin materialları əsasında ictimai-siyasi terminlər struktur-semantik cəhətdən təhlil olunmuşdur.

“İngilis dilində ictimai-siyasi terminlər və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlı ikinci yarım fəsildə ingilis dilinin terminoloji qatını təşkil edən ictimai-siyasi terminlərin yaranma yolları, leksik və morfoloji xüsusiyyətləri, onların tərcümə prinsipləri, struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

İkinci fəslin “Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlər və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlı ikinci yarım fəslində də ictimai-siyasi terminlərin dilimizin terminologiyasındakı yerindən bəhs edilmiş və onların struktur-semantik təhlilinə yer verilmişdir.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəsili “İctimai-siyasi terminlərin ingilis və Azərbaycan dillərində rolu” adlanır. Burada hər iki dildə ictimai-siyasi terminlər müqayisəli şəkildə araşdırılmış, onların hər iki dildə rolundan bəhs edilmişdir.

Nəticə hissəsində tədqiqat işindən əldə edilmiş nəticələr öz əksini tapmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında müxtəlif dillərdə mövzu ilə əlaqəli yazılmış tədqiqatlar, internet resursları verilmişdir.

I FƏSİL.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TERMİN YARADICILIĞI

1.1. Dildə termin anlayışı və terminlərin tədqiqinə dair

Dil quruculuğu sahəsində qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə ana dilində terminologiya yaradılmasıdır. Elmin dili yoxdur, elmi əsərlər xalqın istifadə etdiyi, anladığı dildə yazılır. Amma elmi-kütləvi əsərləri bədii əsərlərdən fərqləndirən əsas cəhət elmi əsərlərin leksik tərkibi, terminləridir. Termin sözü *terminus* sözündən yaranmışdır, latın dilində hədd mənasını bildirir. Termin elm və texnika sahəsində işlədilən müxtəlif məfhum və anlayışları ifadə edən, xüsusiləşmiş mənalı sözlər və söz birləşmələridir. Terminologiya isə dilin terminlər sistemindən bəhs edən elm sahəsidir.

Ümumiyyətlə, terminləri işlənmə dairəsinə görə iki yerə bölünür:

1. Ümumişlək terminlər: Azərbaycan dilində - say, zərf, xəbər, sifət, ahəng və s. İngilis dilində - “can” *bacarmaq* mənasında həm modal feil kimi çıxış edir, həm də dəmir qutu, dolça mənasında ümumişlək söz kimi işlənir. Yaxud “mate” şahmatla bağlı termin, həmçinin *yoldaş* mənasında işlənir. “Bank” sözü də termin kimi iqtisadiyyatla bağlı olsa da, ümumişlək mənada *sahil* anlayışını ifadə edir.

2. Xüsusi dar sahə terminləri: fonetika, morfem, fonem, sintaktis; phonetics, morphem, phoneme, syntax və s.

Terminlərin yaranma prinsipləri də fərqlidir. Bu zaman ən əsası 3 prinsip nəzərə alınır. Birinci prinsip təkmənalılıqdır. Terminlər elmi anlayışları ifadə etdiyi üçün təkmənalı olması çox vacib şərtidir. İkinci prinsip azkomponentlikdir. Bunun əsas səbəbi terminin asan və rahat şəkildə mənimsənilməsi və yadda saxlanmasını təmin etməkdir. Üçüncü prinsip isə sinonimsiz olmasıdır. Dilçilikdə bəzi hallarda termin dubletlərinə rast gəlsək də, bu halın kütləviləşməsi, yəni bir anlayışı bir neçə terminin ifadə etməsi çətinlik yaradan məqamlardandır. Terminlərin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- ✓ Dəqiqlik;
- ✓ Konkretlik;
- ✓ Qısalıq;
- ✓ Təkmənalılıq;
- ✓ Adlandırma;
- ✓ Sistemlilik;
- ✓ Anlaşıqlıq;
- ✓ Üslubi neytrallıq;
- ✓ Azkomponentlilik;
- ✓ Təkvaryantlılıq;
- ✓ Sinonimsizlik;
- ✓ Ekspressivsizlik;
- ✓ İşlədilmə məhdudiyyəti;
- ✓ Şüurlu müəyyənləşdirmə və s.

Bəzən terminlər sistemində dəyişikliklərə də rast gəlirik. Bu dəyişikliklər iki səbəblə bağlı baş verir. Birincisi, terminin ifadə etdiyi anlayışın xarakteri, həcmi dəyişir, bu zaman termin sistemində dəyişiklik yaranmasına səbəb olur. İkincisi isə, terminin aid olduğu sahə inkişaf edir və bu zaman termin köhnəlir, yenisi ilə əvəz olunur. Buraya misal olaraq, Azərbaycan dilində sərf (morfologiya) və nəhv (sintaksis) terminlərini göstərə bilərik.

Elmi-texniki, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən dəyişikliklər dilə təsirsiz ötüşə bilməz. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər dilin daxili inkişaf qanunlarına təsir etdiyi kimi, onun leksik qatının, o cümlədən terminologiyasının dəyişməsinə şərait yaradan əsas amillərdən biridir. Dünyada baş verən dəyişikliklər həm Azərbaycan dilinə, həm də ingilis dilinə müxtəlif istiqamətlərdə təsirlər göstərmiş və hələ də göstərir. Bu o deməkdir ki, hər bir dilin leksik qatı bilavasitə ictimai-siyasi, sosial və mədəni amillərlə bağlıdır.

Linqvistikada terminlər sistemi terminologiya (terminology) adlanır. Terminologiya bir elm kimi dilin terminlər sistemindən bəhs edir.

Terminologiya yalnız o zaman bir dilin kontekstində onun linqvistik əlaməti olaraq təhlilə cəlb edilə bilər ki, həmin dilin elmi üslubunun az-çox stabil faktına-materialına çevrilmiş olsun.

Müasir dillərin dilçiliyində elmin fundamental və tətbiqi anlayışlarını ifadə edən terminlərin sayı xeyli artmış və sürətlə artmaqdadır. Bu, elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədardır.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin daxili imkanları nəzərə alınaraq terminlər yaranır. Hər iki dilin daxili ifadə imkanlarının geniş olduğunu nəzərə alaraq, terminlərin yaranma yollarını aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- dilin lüğət tərkibindəki sözlərə əlavə məna verməklə;
- milli sözlərə şəkilçilər artırmaqla;
- kökü alınma olan sözlərə şəkilçilər artırmaqla;
- iki və daha artıq sözün birləşməsilə;
- köhnəlmiş sözlərdən istifadə etməklə;
- alınma sözlərin milli sözlərlə əvəz olunması ilə;
- dialekt sözlərdən istifadə etmək yolu ilə.

Ümumiyyətlə, elmi terminologiyanın inkişafı üçün xalq dilinin əsas mənbə, tükənməz qaynaq olduğu unudulmamalıdır. Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf meyilləri termin yaradıcılığının mənbə və üsulları: semantik, morfoloji, sintaktik, kalka; alınma terminlərin dilimizin lüğət tərkibində yeri, leksik-semantik, struktur-qrammatik xüsusiyyətləri, standartlaşma yolları ilə mümkündür.

Hər bir dilin inkişaf yolunun onun daşıyıcısı olan millətin tarixi inkişafı ilə sıx bağlı olması bir həqiqətdir. Cəmiyyətdə baş verən hadisələr, dəyişikliklər birinci növbədə dildə öz əksini tapır. Belə ki, iqtisadi-mədəni həyatda baş verən dəyişmələr dilin inkişafına, xüsusilə onun lüğət tərkibinə güclü təsir göstərir. Bu cür dəyişikliklər uzun tarixi dövr ərzində tədricən baş verir. Belə ki, dilin inkişaf prosesi eyni ardıcılıqla davam etmir, tarixin müxtəlif dövrlərində inkişaf tempi bir-birindən fərqlənir. Dövlətçilik tarixində baş verən sosial dəyişikliklər dilin leksik tərkibinə, o cümlədən terminoloji sistemə təsir edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, termin sözü latın dilindəki terminus sözündən yaranmışdır və hədd mənasını ifadə edir. Termin dilin leksik qatında elm və texnika sahəsində işlədilən müxtəlif məfhum və anlayışları ifadə edən, xüsusiləşmiş mənalı sözlər və söz birləşmələrinin adıdır.

Dilin lüğət tərkibinin ümumişlək olmayan qrupuna daxil olan terminlər dilçiliyin xüsusi bölməsi olan terminologiyada öyrənilir. Ədəbi dilimizin inkişaf tarixində leksik qatın mühüm hissəsini təşkil edən terminoloji leksika müəyyən elmi anlayışlar sistemi ilə bağlıdır.

Dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini terminlər təşkil edir. M.Ş.Qasımov yazır: “Terminologiya müstəqil bir elm sahəsi olmaq etibarilə: elmi texniki anlayışlar, onların mahiyyəti, əlamətləri, sistemləri və təsnifatları haqqında, anlayışların təsbit edilməsi vasitəsi olmaq etibarilə onların təyinatları haqqında: anlayışları ifadə etmək üçün dilin məntiqi vasitələri olmaq etibarilə terminlər haqqında: indekslər (qısa işarələr) və anlayışların ifadəsi üçün olan başqa vasitələr haqqında biliklərin məcmusundan təşəkkül edir” (29, s.32).

Terminoloji bazanın yaradılması üçün müxtəlif sahələrə aid terminoloji lüğətlərin tərtibi vacibdir. Doğrudur, indiyədək çap olunmuş terminoloji, lüğətlərdən bəziləri bugünkü tələbatı ödəmir. Çünki bu gün elm və texnikanın, iqtisadiyyatın, diplomatiyanın belə sürətli inkişafı nəticəsində qeyd etdiyimiz hər iki dilə xeyli termin daxil olmaqdadır.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, bir, iki, üç və daha çox sözdən ibarət olan terminlərin tərəfləri, əsasən, milli şəkilçilərlə formalaşır. Ağartma, yayım, yazı, gücləndirici, bölüşdürülmə və s. terminlər bir və ya daha artıq milli leksik şəkilçilərlə, işıq axını, geniş yayım, çəkiliş ölçüsü, baxış boşluğu və s. ismi birləşmə şəklində olan terminlərin isə hər iki tərəfi həm milli sözlər, həm də şəkilçilər vasitəsilə yaranıb.

İngilis dilində mövcud terminlərin yaranmasında isə əsasən aşağıdakı suffikslər iştirak edir: er, or, ing, ed, tion, itious, ous, y, iness, ic və s.: absorber, deflector, torpedoing, modified, cementation, cementitious, subaquous, rotary, dolomitic, etc.

Müasir ingilis dilində terminlərin yaranmasında suffikslərlə yanaşı mürəkkəb sözlərin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də iki və daha artıq söz birlikdə mürəkkəb termin yarada bilər: Complex sentence, Phraseological units, The House of Representative etc.

İngilis dilində kino, televiziya, radio terminlərinin izahlı lüğəti üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, milli və alınma olan terminlərin əsas hissəsi bir və ya iki sözdən ibarətdir. Termini səciyyələndirən bu cəhət, yəni az komponentli olması tez qavranılmasına və asanlıqla işlənməsinə kömək edir. Bu qəbildən olan sözlər aşağıdakılardır: announce, briefing, audio, broadcast, channel, episode etc.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr ictimai hadisə olan dilə bu və ya başqa cəhətdən bilavasitə təsir edir. Dəyişmələrin miqyasına uyğun dilə yeni sözlərin daxil olması da müxtəlif mənbə və üsullarla bağlı olur. Başqa dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də söz yaradıcılığı prosesi davam edir. Dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlərin yaranması prosesi nə qədər işlək olsa da, alınmalar hesabına dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi də bir o qədər üstünlük təşkil edir (2, s.23).

Dilçiliyin başqa sahələrində olduğu kimi, terminoloji sistemdə də zənginləşmə, dəyişmə və təkmilləşmə prosesi getməkdədir. Bu prosesin baş verməsi də termin yaradıcılığının müxtəlif mənbə və üsullarını müəyyən edir.

Adi sözlərin mənası tarixi inkişaf prosesində formalaşır və dəyişir. Bu prosesdə sözün daxil olduğu müxtəlif-leksik semantik kontekstlər həlledici rol oynayır. Kontekstlər tez-tez sözlərin mənasını yaxınlaşdırır və uzaqlaşdırır. Terminlərdə isə vəziyyət belə deyildir. Terminin daxili məzmunu yalnız bu və ya digər elm sahəsində anlayışların qruplaşması ilə, elmin özünün inkişafı ilə, yeni təsəvvürlərin, yeni dünyagörüşünün meydana gəlməsi ilə əlaqədar dəyişir. Termin sözün taleyi başqa sözlərin taleyi ilə bağlı deyildir.

Bir sözlə, terminlər elmə, texnikaya, iqtisadiyyata və s. sahələrə aid sözlər kimi işlənir. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminologiyası vardır. Burada hər bir elm sahəsinə aid terminləri vermək imkan xaricindədir.

İnformasiya cəmiyyəti şəraitində linqvistik terminologiyanın ənənəvi sərhəd ləri dəyişmiş, onun tədqiqat obyektinin hüdudları xeyli genişlənmişdir. Terminoloji sistem

ekstralingvistik təsirlərə indi daha çox məruz qalır. Dilçiliyin yeni istiqamətləri başqa sahə terminologiyalarından çox bəhrələnir. Komponentləri müxtəlif sahələrə aid olan terminlərin sayı artır.

Müasir Azərbaycan dilində tarixi inkişafın qanunauyğunluğunu özündə əks etdirən dilin lüğət tərkibi müxtəlif mənbələrdən alınan terminlər hesabına daha da zənginləşir. Bu mənbələrin müxtəlifliyi və kəmiyyəti ayrı-ayrı səbəblərlə bağlıdır. İndiyədək terminologiyada bu mənbələrlə bağlı bəzi fikirlər söylənmişdir. Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, heç bir dil digərinə zorakılıqla söz qəbul etdirmir. Tarixi şərait xalqlar arasında elmi, texniki əlaqələr, mədəniyyətlərin yaxınlaşması bu dildən digər dilə söz və terminlər keçməsi üçün şərait yaradır (4, s.45).

Elmi sistem dilsiz ifadə oluna bilmədiyi üçün müasir elmi-texniki tərəqqi və ictimai inkişaf dildə öz əksini tapır. Terminologiya elmi anlayışların ifadəsi olduğundan dəqiqlik, təkmənalılıq, konkretlik və birvariantlılıq kimi xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

Elmi fikrin ifadəsi dəqiqlik və konkretlik tələb etdiyindən termin dədəqiq və konkret olmalıdır. Termin elə bir dil vahididir ki, o yalnız səs tərkibindən ibarət olan ləksəm çərçivəsindən çıxaraq müəyyən elmi anlayışı hərtərəfli, dəqiq və birmənalı ifadə edir.

Dilin lüğət tərkibi digər sahələrə nisbətən terminologiyada daha çox yeniləşməyə məruz qalır. S.Sadıqova yazır ki, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müvafiq terminlər yaranır. Lakin həmin terminlərin mənası dəqiq, dürüst müəyyənləşdikcə onları yaradan elm və texnika sahəsinin özü də irəliləyir. Elm inkişaf etdikcə isə hər hansı bir proseslə bağlı təsəvvür yaranır. Təsəvvürün inkişafı məfhumu əmələ gətirir. Məfhum isə anlayışın əmələ gəlməsinə təkan verir. (43, s.23)

Bütün deyilənlərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, terminin hansı dildən alınmasına baxmayaraq, bir sıra mühüm şərtləri özündə əks etdirməlidir:

1. Alındığı dilin fonetik, ləksik, qrammatik normaların termin özündə təcəssüm etdirir.

2. Reseptor dil terminlə birlikdə bu qaydaları qəbul edir.

3. Reseptor dildə alınan termin unifikasiya edilir.

4. *Alınma termin unifikasiya edilmədən qəbul edilir.*

5. *Qohum olmayan dillərdən alınan terminlər unifikasiya edilir.*

6. *Qohum olan dillərdən alınan terminlər unifikasiya edilir.*

K.Nəzirli ingilis dilində mövcud alınmalardan bəhs edərkən yazır: “İngilis mənşəli və ingilisdilli mövcud alınmaları xronologiyaya görə ayırmaq olar. Xronoloji təsnif apararkən, müşahidə olunan termin sözlərdən bir qismi dildaxili səbəblərə görə yaranmışdır, bir qismi isə dilxarici səbəblərə görə meydana gəlmişdir:

• Dildaxili səbəblər:

- yeni anlayış və prosesin, yaxud əşyanın adını bildirən ekvivalent sözün mövcud olması;
- çoxmənalılıq;
- müəyyən mənanın dəqiqləşdirilməsi və bəzi mənə çalarlarının fərqləndirilməsi.

• Dilxarici səbəblər:

- Amerika və Böyük Britaniya xalqlarının mədəni təsiri;
- Qərbyönlü ölkələrlə şifahi və yazılı əlaqələrin olması;
- ingilis dilinə marağın artması;
- ingilis dilinin beynəlxalq nüfuzu;
- ayrı-ayrı sosial təbəqələrin ingilis mənşəli yeni termin-sözləri qəbul etməsi.

(37, s.39)

Dildə ictimai, siyasi, iqtisadi leksika anlayışları bir-birilə, demək olar ki, sıx əlaqədədir. Bu qrupa məxsus sözlər, terminlər ictimai-siyasi, iqtisadi proseslər fonunda dilin fəal lüğət fonduna keçsə də, bəzən xalqın şüuruna, dil qavrayışına uyğunlaşması uzun müddət tələb edir. Əsasən də, dil üçün alınma xüsusiyyət daşıyan terminlər söz və ya söz birləşməsi kimi dilə daxil olduqda bu sözlərin mənə tutumu və mənə çalarları çox vaxt bu sözlərin daşıyıcılarına çatmır və onların izahı, tərcüməsi olmadığı təqdirdə yazılı və şifahi nitqdə çətinliklərə səbəb olur. Buna görə də onların açıqlanması, qarşılıqlı variantları tələb olunur. Biz növbəti fəsillərdə tədqiq etdiyimiz müxtəlif sistemli (ingilis və Azərbaycan) dillərində ictimai-siyasi terminlərin qeyd edilən xüsusiyyətlərindən geniş şəkildə danışacağıq.

Bildiyimiz kimi, ingilis dili Hind – Avropa dilləri ailəsinin ən böyük qruplarından biri olan german dilləri qrupuna aiddir və təxminən V əsrin ortalarından etibarən Britaniyanı ələ keçirən german tayfalarının dili kimi göstərilir. İngilis dilinin tarixi inkişafı əsasən 3 dövrə bölünür və dilin leksik qatı, eləcə də terminoloji qatı da bu tarixi dövrlərdən keçmişdir:

1) Qədim ingilis dili dövrü – V–XI əsrləri əhatə edir. Qədim dövr ingilis dilinin lüğət tərkibinin əsasını german mənşəli sözlər və qohum olmayan dillərdən alınma sözlər təşkil etmişdir.

2) Orta ingilis dili dövrü – XII–XV əsrləri əhatə edir. Orta dövr ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fransız dilinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

3) Yeni ingilis dili dövrü – XVI–XVIII əsrləri əhatə edir. Biz bura ən yeni, daha dəqiq desək, müasir ingilis dövrünü də əlavə etməyi məqsədə uyğun hesab edirik. Çünki bu günümüzdə belə ingilis dilinin leksik qatı fonunda terminologiyası inkişaf edir. Lakin tədqiqatlarda bəzən yeni ingilis dövrü XVI əsrdən bu günümüzdə qədərki dövrü qeyd edirlər. Bu dövrün ilk mərhələləri dialektlərin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Daha sonra U.Şeksprin dilə yeni ifadələr, alman, fransız, latın mənşəli unudulan və mövcud sözləri gətirməsi dilin daha da zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə isə ingilis dilinin leksikologiyasının zənginləşməsində terminologiyanın rolu böyükdür. Belə ki, texnoloji yeniliklər, innovasiyalar, onlara qoyulan yeni adlar bu dilə milli və alınmaların daxil olmasına gətirib çıxardır.

Svetlana Manik “On difficulties of compiling corpus of socio-political terms” adlı məqaləsində ictimai-siyasi terminlər və onların ikidilli lüğətlərdə verilməsi zamanı qarşıya çıxan problemlərdən söz açır. Bu zaman müəllif ingilis dilində mövcud ictimai-siyasi terminlərin xüsusiyyətlərini və qaynaqlarını qeyd edir.

“Handbook of terminology” kitabı isə terminologiya sahəsində tədqiqatların prinsipləri, metodologiyası sahəsində müxtəlif dəyərli məlumatları özündə ehtiva edir.

P.H.Collin tərəfindən hazırlanan “Dictionary of Politics and Government” bir cildlik lüğəti ingilis dilində mövcud ictimai-siyasi terminlərin toplanması baxımdan dəyərli nəşrdir. Belə ki, burada 7500-dən çox ingilis dilində mövcud ictimai-siyasi terminlər izahlı şəkildə söz və ya söz birləşməsi kimi yer almışdır.

Ayrıca “Political Dictionary” adlı siyasi terminlər lüğətini də bu baxımdan xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İki cildlik bu lüğətdə ictimai-siyasi, siyasi-iqtisadi terminlərə də yer verilmişdir.

Azərbaycan dilində olan tədqiqatlara nəzər saldıqda ingilis dilindəki terminlər müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Tədqiqatlarda ingilis dilinin termin yaradıcılığı, demək olar ki, konkret sahələr üzrə tədqiq edilmişdir. Aparılan təhlillər zamanı ingilis və Azərbaycan dilinin müqayisəli terminologiyasına da yer verilmişdir. Elmi ədəbiyyatlara nəzər saldıqda aydın olur ki, ingilis və digər avropa dillərinə məxsus terminlərin alınmalar şəklində tədqiqi geniş yayılmışdır.

Elnarə Abbasovanın “İngilis və başqa avropa dillərinə məxsus siyasi-iqtisadi xarakterli alınma sözlərin Azərbaycan dilində ifadəsi” məqaləsini qeyd etməliyik. Bu məqalədə qeyd edilən termin qruplarının Azərbaycan dilinə tərcümə probleminə toxunulmuşdur.

Azərbaycan dilində terminlərinin tarixini araşdırarkən dilçilik elminin keçdiyi tarixi inkişaf yollarını diqqətlə öyrənməyə, bu elmin inkişafının tarixi mərhələlərini təhlil etməyə əsas verir. Həm Azərbaycan dilinin, həm də dilçiliyin tarixi çox qədim və zəngindir. Ədəbi dilin keçdiyi mərhələləri xüsusi nəzərə alan, təhlil edən M.Qasımov terminologiyanın tarixi inkişaf yollarını 3 dövrə ayırmışdır:

- 1) XII- XIII əsrdən XIX əsrin birinci rübünə qədərki dövr;
- 2) XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr ;
- 3) XX əsrin birinci rübündən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr (29, s.11).

Dövrümüzdə qədər gəlib çatmış və dilçiliyimizə aid çox qiymətli mənbə sayılan Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk» (XI) əsəridir. Yalnız türk dillərini deyil, eyni zamanda ərəb dilini də mükəmməl bilən alim, əsərində bu bütün incəliklərini türk dillərinə uyğunlaşdırma bilmişdir.

Alimin bu məşhur əsərinin bütün türk dillərinin öyrənilməsində rolu əvəzsizdir. Müəllifin özünün verdiyi məlumatlara görə əsərdə 31 türk dialekti əhatə olunmuşdur. Lüğətdə verilən sözlərin böyük bir qisminin qarşısında onun hansı dialektə aid olması

göstərilmişdir. Buradakı sözlərin 50% indi də istər Azərbaycan, istərsə də digər türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarla işlənməkdədir.

Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığının tarixini izləmək baxımından XVII-XVIII əsrlərdə yaradılmış elmi əsərlər diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə yaradılmış terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars, az bir qismi isə türk mənşəlidir.

Şərq ölkələrində ərəb dili çoxdan və geniş şəkildə elm dili kimi yayılmışdı. Bu cəhət həmin dildən başqa dillərə söz və terminlər keçməsinə səbəb olmuşdur.

Ərəb dilində orta əsrlərdə inkişaf edən elm sahələrindən müsəlman hüququ, ərəb dilçiliyi, tarix, poetika və s. göstərir ki, onlarda original terminlər də dilimizdə işlənməyə başlamışdır.

Dilimizin inkişafında Xələfi Məhəmməd Əfşarın «Fənni-sərfi-türki» əsərinin də rolu çox mühümdür. Azərbaycan dilində yazılmış bu əsərin dəyəri bir də ona görə böyükdür ki, burada ilk dəfə dilimizin sintaksisi tədqiq edilmişdir. Əsərdə istifadə edilən dilçilik terminləri ərəb-fars mənşəlidir: hürufi-müsəvitə «sait səslər», isim, ismi-sifət-«sifət», tərkibi-izafi-«söz birləşməsi», kəlami-əsli-«baş cümlə» və s. (4, s.16)

Əfşardan sonra da dilimizin qrammatikasına aid çoxlu sayda əsərlər yazılmışdır. Onların arasında M.Ş.Vazehlə İ.Qriqoryevin birlikdə yazdığı və 1854-cü ilə Təbrizə çap edilən «Kitabi-türki», A.O.Çernyayevski ilə S.Vəlibəyovun «Vətən dili», N.Nərimanovun «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərfi nəhvi» əsərləri xüsusən maraqlıdır.

XIX əsrin ortalarından dilimizin daxili imkanlarından termin yaradıcılığında az istifadə olunmuşdur. Bu dövrdən etibarən Azərbaycanın görkəmli elm adamları dilimizin termin yaradıcılığına da fikir verməyə başlamışlar. Bunlardan biri də böyük mütəfəkkir M.F.Axundov idi. M.F.Axundov öz əsərlərində bu məsələyə xüsusi fikir verirdi. Onun prinsipi belə idi ki, elm və mədəniyyətin inkişafı ilə yaradılan və şərqi dillərində qarşılığı olmayan bir sıra elmi-texniki terminləri bilavasitə onların yarandığı ilk mənbələrdəki Avropa xalqlarının dillərindən götürmək məqsədəuyğundur. Çünki onların tərcümə olunması təhrif və dolaşıqlıq törədir və lazımı məna çalarını düzgün ifadə etmir. (23, s.19)

M.F.Axundov əsərlərində istər-istəməz ərəb-fars mənşəli, istərsə də Avropa mənşəli dilçilik terminlərinə yer vermişdir. Misal olaraq: istilah, kəlmə, isim, hürufi-samitə «samitlər», məsdər kimi ərəb-fars terminləri ilə yanaşı orfoqrafiya, alfabet, sillabi xətt kimi Avropa mənşəli terminləri də işlətmişdir. (23, s.20)

XIX əsin sonlarından başlayaraq ana dilimizin daxili imkanlarından istifadəyə üstünlük verilmişdir.

XIX əsrdə tərtib olunan lüğətlərdə terminlər üçün Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilməsində, dilimizin işlənən terminlərin dəqiqləşdirilməsində, xalq dilinə mənsub birtərəfli çox sözlərin ədəbi dilə gətirilməsində Mirzə Kazımbəy, L.M.Lazarev, L.Z.Budaqov, S.M.Qənizadə və başqalarının böyük rolu olmuşdur. Həmin lüğətlərdə verilmiş sözlərin böyük bir qismini ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlər təşkil edir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sistemli şəkildə Azərbaycan dilində dərsliklər yazılır, bu dildə kitab, qəzet və jurnal nəşr edilir. Xüsusən, «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat» jurnallarında termin yaradıcılığına fikir verilirdi.

Demokratik mətbuat dilimizi yeni terminlərlə zənginləşdirirdi. Lakin nəşr olunan əksər qəzet və jurnallarda qəliz ərəb və fars terminləri hələ də geniş yer tuturdu.

Bütün bunlarla yanaşı, inqilabdan əvvəl dilimizdə termin yaradıcılığı sahəsində bir sistem mövcud olmamışdı.

Keçmiş Sovet dövründə dilimizdə termin yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirilir və müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq edilirdi..

Terminologiya məsələsinə N.Nərimanov ciddi əhəmiyyət vermişdir. Buna görə də 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Terminologiya Komitəsi yaradılır. Bu komitə bir sıra dəqiq elmlərə dair terminoloji lüğətlər hazırlayıb nəşr etdirir. 1924-cü ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı yanında terminologiya komissiyası yaradılır. Terminologiya işinə 1924-cü ilədək T.Şahbazi, bundan sonra isə B.Çobanzadə rəhbərlik etmişdir.

B.Çobanzadənin elmi məqalələri istilah-terminoloji işlərin istiqamətini müəyyənləşdirdi. B.Çobanzadə 1926-cı ildə «Elmi və ədəbi dil məsələsi» adlı məqalə çap etdirir. Məqalədə qeyd olunur ki, ərəb istilasına qədər dilimizdə bir çox düzgün

istilahlər nəzərə çarpır. Ərəb istilasından sonra isə bunlar öz yerini ərəb və fars sözlərinə verib dildən çıxmışlar. Müəllifin fikrincə, təhsil sistemində heç bir dialektizmə yol verilməməlidir. Bu isə ədəbi dilin vahid, hamı tərəfindən anlaşılacaq terminlərlə təmin edilməsi ilə mümkün ola bilər.(23, s.22)

Terminologiyanın mənbələri haqqında Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayında B.Çobanzadə qeyd edirdi ki, terminologiyamızın birinci mənbəyi ümumtürkoloji baza, ikincisi, ərəb və fars sözləri, nəhayət, üçüncüsü, Avropa sözləridir. (22, s.13)

Sovet dövründə dilimizdə termin yaradıcılığı şərti olaraq üç dövrə bölünür:

- 1) 1920-30-cu illər
- 2) 1930-1945-ci illər
- 3) 1945-ci ildən sonrakı dövr

1920-1930-cu illərdə terminologiyada ərəb və fars sözləri üstünlük təşkil edirdi. Bu illərdə nəşr olunan dərsliklər və kitablarda ərəb və fars terminləri çox işlənirdi. Məsələn, ismi-əsas «xüsusi isim», ismi-cins «ümumi isim», müzaf və müzafin-ileyh «izafət birləşmələrinin tərəfləri», cümleyi-mötərizə «ara cümlə», rəbət siğələri «feili sifətlər», mübhəm zəbir «qeyri-müəyyən əvəzlik» və s. 1928-ci ildə R.Axundovun redaktəsi ilə nəşr olunan «Rusca-türkcə lüğət»də ərəb, fars terminləri də saxlanmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin daxili qayda-qanunlarına uyğun terminlər yaradılması qarşıda duran mühüm məsələ idi. Terminologiya komitəsi bu məsələni nizama salaraq, az bir müddət ərzində ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlər lüğəti hazırlayıb nəşr etdirir. (11, s.102)

Dilimizdə uzun illər boyu qəliz yad terminlər işlənmişdir. Bu dövrün əsas vəzifəsi dilimizi qəliz terminlərdən təmizləmək idi. Dilimizdən ərəb və fars terminləri təmizləmək və yeni terminlər yaratma sahəsində də iki meyl olmuşdur. Bəziləri dilimizdə olan bütün ərəb və fars terminlərinin çıxarılması və onların yeniləri ilə əvəz edilməsi fikrini irəli sürürdü. Bunlar dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir çox ərəb və fars terminlərinin çıxarılması və onların yeniləri ilə əvəz edilməsi fikrini irəli sürürdü. Bunlar dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir çox ərəb terminlərini qondarma sözlərlə əvəz etməyi məsləhət görürdülər. Beləliklə, bu sahədə də purizm

cərəyanı əmələ gəlmişdi. Termin yaradıcılığında purizm məsələsinə 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın termin haqqında tezislərində də toxunulmuşdur. Purizm bəzən mətbuatda da müdafiə edilirdi. Qurultay ərəfəsində «Kommunist» qəzetində «Türkcə kəlmələr haqqında araşdırmalar» adlı bir məqalə dərc olunmuşdur. Məqalədə purizm müdafiə olunmaqla bərabər, məqalənin özü də başdan-başa bu ruhda yazılmışdır. Burada ovcuq «heca», budun «millət», çəki «hərf», cəm «məna», özünsü «əslü», yozuması «məcazi» və s. kimi terminlər işlədilmişdi. Purizm o vaxt ən çox «Molla Nəsrəddin» jurnalında və «Yeni yol» qəzetində təbliğ edilirdi. Əlbəttə, puristlərin əməyini heçə endirmək də düzgün olmazdı. Çünki onlar dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsinin tərəfdarı idilər. Lakin bu digər dillərdən keçən və artıq geniş miqyasda istifadə olunan uğurlu söz və terminlərə aid edilməli deyildi. Puristlərin amalı təmiz, istifadə etdikləri metodlar isə yanlış idi. (19, s.12)

Azərbaycan dilinin terminologiyası sahəsində bir sıra zidiyyətli fikirlər mövcud olmuşdur. Ancaq bu mübahisələr, bir-birinə zidd fikirlər, dilimizin terminologiyasının inkişafına və onun sabitləşməsinə təkan verirdi.

30-cu illərdə ibtidai məktəb dərslikləri və proqram səviyyəsinə uyğun terminlər tərtib edilmişdir. Lakin bu yaradılan terminlər ibtidai məktəb səviyyəsindən uzağa gedə bilməmişdir.

1930-40-cı illərdə elm böyük vüsətlə inkişaf etmiş, bununla əlaqədar müxtəlif elm sahələrinə aid 50-ə yaxın termin lüğətləri tərtib olunmuşdur. Bu termin lüğətlərinin səviyyəsi artıq orta məktəb həddindən ali məktəb həddinə yüksələ bilmişdir.

1931-ci ildə terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş dil konfransı keçirilmişdir. Bu konfrans termin yaradıcılığında bir sıra prinsiplərin əsas götürülməsini qərara almışdır: elmi terminlər ən əvvəl xalq dilinə dilinə tərcümə edilsin, tərcüməsi mümkün olmayan və bəzən də mümkün olan beynəlmiləl terminlər isə eynilə qəbul edilsin; ədəbiyyat və elm aləmində keçmişdə istifadə edilən terminlər olduğu kimi dildə saxlanılsın; sosiologizm quruculuğu ilə bağlı olaraq yaradılmış terminlər olduğu kimi qəbul edilsin. Bu prinsiplər sosializm quruculuğu ilə əlaqədar yaranan terminlərin Azərbaycan dilində işlənməsinə geniş imkanlar yaradırdı.

Bu dövrdə dilimizə çətin ərəb və fars mənşəli terminlər ümumişlək, anlaşılan terminlərlə əvəz olunması təklifi də irəli sürülürdü. Bu meyl isə zərərli idi. Ona görə də, elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmədi. Tərcümə zamanı beynəlmiləl terminləri saxlamaqla bərabər, milli terminlər yaratmaq haqqında düşünməyi də təklif edənlər var idi. Elə bu dövrdən başlayaraq, dilimizin qrammatik imkanları hesabına bir sıra yeni sözlər termin fonduna daxil olur. Bu dövrdə *-lıq, -ca, -cı, -ış, -ma* və s. sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə çoxlu sayda terminlər yaradılmışdı. Yönlük, yerlik, sonluq, bağlayıcı, qoşma, quruluş və s. kimi terminlər buna misal ola bilər.

Dilimizdə çoxdan işlənən, vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir çox söz və terminlərin dildən çıxarılması və onların rus və Avropa mənşəli terminlərlə əvəz olunması yanlış idi. Lakin qeyd edək ki, bu cür terminlər nəinki unudulmadı və dilin lüğət fondundan çıxarılmadı, hətta indiyə qədər də uğurla işlənəlməkdədir.

Bundan sonra dilimizdə termin yaradıcılığında mümkün qədər dilimizin daxili imkanlarının nəzərə alınması meyli güclənir.

Dilimizin terminologiyasının yaradılması sahəsində B.Çobanzadədən sonra, M.Ş.Şirəliyevin böyük xidməti olmuşdur. O, I Türkoloji Qurultayda elmi terminologiyanın tərtib edilməsində göstərilən üç bazanı əsas götürürdü. O, 1944-cü ildə elmi terminlər məsələsini müzakirə edən dil konfransındakı məruzəsində irəli sürdüyü fikirlərin tezislərini dövrü mətbuatda çap etdirmişdi.

Bu sahədə görkəmli leksikoqraf Ə.Orucovun da rolu az deyil. Onun 1951-ci ildə yazdığı nəzəri elmi məqaləsi bu sahədə mühüm addım olub, elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

1952-ci ildə Azərbaycan E.A Rəyasət Heyətində Terminologiya Komitəsi yaradıldıqdan sonra ayrı-ayrı elm sahələri üzrə terminoloji lüğətlər tərtib edilməyə başladı.

1952-53-cü illərdə «Kommunist» qəzetində elmi terminologiya məsələsi ətrafında müzakirələr təşkil edildi. Dərc edilmiş məqalələrdə terminyaratmada birinci mənbə Azərbaycan dilinin lüğət fondu təklif olundu. Bu əsasda Azərbaycan dili söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla və ya söz birləşmələri vasitəsilə bir sıra yeni terminlər yaradılmışdır.

Təbii ki, sosializm quruluşu dövründə terminyaratmada digər əhəmiyyətli mənbə rus dili hesab olunurdu. Rus dilində işlənən, qarşılığı Azərbaycan dilində olmayan terminlər dəyişdirilmədən, eyni ilə qəbul edilib işlənmişdir. Məsələn, qrammatikanın müxtəlif bölmələrinin adları rus dilində olduğu kimi alınaraq istifadə edilmiş və indi də istifadə edilməkdədir: fonetika, morfolojiya, leksikologiya, sintaksis və s.

Termin yaradıcılığı sahəsində nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri də terminlərin dürüştəşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi, unifikasiya olunmasıdır.

Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, terminologiya sahəsində M.Ş.Qasımovun xidmətləri qeyd olunmalıdır.

Son illərdə sahə terminologiyasına dair bir çox elmi işlər yazılmışdır ki, bu da terminologiya məsələsinin daim diqqət mərkəzində durduğuna sübutdur.

Dilçilik sahəsində də bir sıra terminoloji lüğətlər çap olunmuşdur. Azərbaycan dilində elmin bütün sahələri üzrə terminlərin dəqiqləşdirilməsi və dürüştəşdirilməsi nəticəsində Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında minlərlə termin öz əksini tapmışdır. Bu da uzun illər boyu termin yaradıcılığında Azərbaycan elminin yüksək inkişaf pilləsinə yüsəlməsi deməkdir.

Azərbaycan terminologiyasının problemləri heç bir vaxt öz qloballığını itirməmişdir. 1988-ci il noyabrın 26-28-də ADPU-da «Azərbaycan terminologiyası problemləri» mövzusunda keçirilən elmi konfransda bu problemin nəzəri və praktik məsələlərinə dair 203 məruzə dinlənilmişdi. (19, s.11)

Azərbaycan terminologiyasının inkişafının son yüz illik dövrünü izlədikdə belə qənaətə gələ bilərik ki, bu illərdə dilin terminologiyasının inkişafı prosesi bir sıra təsirlərə məruz qalırdı. İslamlaşma Azərbaycan dilinin ərəb və fars mənşəli terminləri almasına gətirib çıxarırdı. Avropalaşma isə rus və Avropa dillərinin təsirini qaçınılmaz edirdi. Türkləşmə tərəfdarları «təmiz dil» konsepsiyasını qəbul edirdi. Demokratikləşmə tərəfdarları isə xalq dilinə, dialekt və şivələrimizə ümid bağlayırdı. Bu müxtəlifliyin nəticəsi olaraq Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşmə prosesi inkişafdan qalırdı.

Beləliklə, Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafı çox əngəllərlə üzləşirdi. Fikir müxtəlifliyi şəraitində terminologiya formalaşır və dəqiqləşirdi.

1970-80-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilinin terminologiyası daha çox differensiallaşma istiqamətində inkişaf edirdi. Ərəb və fars dillərindən terminlərin alınmasına son qoyulur, rus və beynəlmiləl terminlər alınması meyli güclənirdi. Dilin terminoloji potensialı, eyni zamanda, söz birləşmələri hesabına zənginləşir. Bu da onu göstərir ki, rus dilindən və rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən terminlər dilimizə kalka edilir. Bir çox beynəlmiləl terminlər dilimizdə olduğu kimi işlənir, heç bir dəyişikliyə uğramırdı.

Son əsrdə, xüsusən, keçmiş sovet dövründə terminologiyamızın inkişafında əsas səciyyəvi xüsusiyyətlər bunlardır: yeni milli terminlər yaradılmış, terminoloji lüğətlər tərtib edilmiş, alınma terminlər hesabına terminoloji fondumuz zənginləşmişdir, Azərbaycan dili terminologiyası sahəsində araşdırmalar, tədqiqatlar çoxalmışdır. Bunların hamısı Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafına, bugünkü səviyyəyə çatmasına təkan verən amillərdir. Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dövlət dili statusuna yüksəlmiş, latın qrafikalı əlifbaya keçid prosesi başa çatmış, dilin tətbiq dairəsi genişlənmiş, terminoloji sistem daha da inkişaf etmiş, lüğət tərkibi zənginləşmiş, ədəbi dildə normalaşma, unifikasiya sabitləşmə, sistem halına düşmüş, dilin ahəngdar inkişafı üçün ekstralinqvistik amillər formalaşmışdır.

S.A.Sadıqova Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafını daha qədim dövrlə - VII-XIII əsrlərlə bağlayır. XI-XII əsrlərdə bir çox elm sahələri ilə bağlı əsərlər yazılmışdır. Bu dövrdə ərəb dili elm dili kimi inkişaf etmişdir. (43, s.11) Azərbaycan dilinə aid yazılmış ilk dilçilik əsəri isə birinci növbədə ərəblərə bu dili öyrətmək funksiyasını yerinə yetirmiş Mahmud Kaşğarinin türkologiyanın ensiklopediyası sayılan “Divanü lüğət-it-türk” əsəridir. Təkcə türk dillərini deyil, eləcə də ərəb dilini yetərinə bilən Mahmud Kaşğari dilin bütün xüsusiyyətlərini incəliklərinə qədər təhlil etmişdir. M.Kaşğarinin əsərində müxtəlif elm sahələrinə aid terminlər işlənmişdir. Onların içində yazıq - “yazı”, kileçü – “söz”, kök – “kök”, “əsas”, “üzük”, “heca” və s. kimi dilçilik terminləri də işlənmişdir. Düşünürük ki, bu əsər həm lüğətçiliyimizin, həm də ümumiyyətlə dilçiliyimizin yaranmasında rüşeym rolunu oynamışdır. Lakin

daha yaxın keçmişə nəzər salsaq, dilçilik elminin formalaşmasında N.Nərimanovun lüğəti də daha çox diqqəti cəlb edir. Əsərdə dilçilik terminlərinin düzgün işlədilməsi, həmçinin onların qarşılıqlarının göstərilməsi müsbət elmi-metodik tələblərə uyğundur. Buna görə də N.Nərimanovun əsəri başqalarından fərqləndirilir. (23, s.23)

Terminlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, münasibətdə olan elmi anlayışları dildə formalaşdırır və ifadə edir. Ona görə də onlar elmi anlayışların işarəsi mənasında sistem təşkil edir. Ayrı-ayrı sahələrə aid terminlərin cəmi, toplusu terminoloji sistem yaradır. Terminlər mənsub olduğu elm haqqında dolğun, bitkin fikir formalaşdırır. XX əsrin əvvəllərini müəyyən mənada terminologiyanın inkişaf dövrü adlandırmaq olar. Belə ki, bir tərəfdən yeni əlifbaya keçid, respublikanın hər yerində açılmaqda olan orta məktəblər üçün Azərbaycan dili dərsləkləri hazırlamaq, dilimizin dialekt və şivələrini öyrənmək, elmi terminologiya yaratmaq, eyni zamanda ali məktəblər üçün elmi qrammatikalar yazmaq vacib hal almışdır. 1920-30-cu illərdə - müəyyən mənada axtarışlar dövründə dilçi alimlər məhsuldar işləmişlər. Bu illərdə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında B.Çobanzadənin X.Ş.Xocayevin, F.Ağazadə Şərqlinin, Abdulla Tağızadənin, İdris Həsənovun, Abdulla Şərifovun, Qulam Bağirovun, Ələkbər Babazadənin, Davud Quliyevin, Yaqub Əliyevin fəaliyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Son olaraq qeyd edək ki, müasir dövrümüzdə ingilis dilin terminoloji qatında əsas baza rolunu german dillərindən alınan terminlər oynayır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bu istiqamət ingilis dilinin Yeni dövr mərhələsindən, əsasən, Şekspir yaradıcılığından etibarən müşahidə olunur. Bununla belə, ingilis dilinin qlobal dil olması və Avropada, eləcə də əksər dünya ölkələrində, elmin bir sıra sahələrində geniş şəkildə istifadə edilməsi yeni terminlərin də məhz bu dildə yaranmasına səbəb olan amillərdəndir. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında isə qohum türk dillərindən mənbə kimi istifadə etmək meyilləri müstəqillik illərində daha geniş yayılmışdır. Eyni kökdən törəyən qohum türk dillərinin sovet dövründə uzun müddət bir-birindən ayrı düşməsi onların leksikasında müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

1990-cı ildən sonra türk dövlətləri, xüsusilə Türkiyə ilə hərtərəfli əlaqələr nəticəsində siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatda işlənən çoxlu termin, termin-

birləşmə yaranmışdır. Bu terminlərin bir hissəsi olduğu kimi, digər hissəsi isə dilimizin qayda-qanunlarına uyğun olaraq istifadə olunur.

Cəmiyyətin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, dünyaya inteqrasiya, hər iki dilin yeni leksik vahidlərlə zənginləşməsinə səbəb olan amillərdəndir. Son illərdə siyasi, iqtisadi və mədəni həyatdakı inkişaf, elmi-texniki tərəqqinin miqyasının artması bu prosesi daha da sürətləndirdi.

1.2.İctimai-siyasi terminlər – lüğət tərkibi kimi

İctimai-siyasi lüğət spesifikdir, geniş tətbiq dairəsinə malikdir və ümumi istifadəyə malikdir. Müasir siyasi və iqtisadi vəziyyət cəmiyyətdəki linqvistik proseslərə güclü təsir göstərir, dilin sosial hadisə kimi inkişaf istiqamətlərini formalaşdırır. Dilin lüğət tərkibində ictimai terminlər neologizm, ümumişlək söz və tarixizm formasında çıxış edirlər. Yeni sözlər ilk növbədə media tərəfindən yayılır. Bu sözlərin kütləviləşməsi, milli xarakter alması bilavasitə dövrü mətbuatın inkişafı ilə bağlıdır. Tarixizmlərin yaranması isə dilin və dövrün inkişafı ilə əlaqədardır.

İnsanlar birliyini formalaşdıran cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər yeni məşğuliyyət sahələri yaradır. Belə sahələr meydana gəldikdə və bu sahələrin əhatə dairəsi genişləndikcə dildə spesifik xüsusiyyətli terminoloji sistemin, xüsusi lay təşkil edən leksik vahidlər qrupunun formalaşmasına şərait yaradır. Bu xüsusi sahə terminoloji sistemi dildə bir çox sözlərin və sözlər qrupunu müəyyən əsaslar üzrə dilin lüğət tərkibində diferensiasiyasına səbəb olur. Bu diferensiasiyasının, digər sahələrdən fərqlənmənin və seçilmənin baş verməsi müəyyən qədər lokallaşma üçün müxtəlif sənət sahələrinin bir yerdə cəmlənməsi və ictimai proseslərin güclənməsi tələb olunurdu. Bu prosesin baş verməsi cəmiyyətin inkişafında müəyyən amillərlə bağlıdır və həmin proses elmi-texniki tərəqqi nəticəsində baş verir (4, s.5).

Bu xüsusi sahə leksik vahidlərinin içində ictimai-siyasi terminlərini də qeyd etmək lazımdır. İctimai-siyasi terminlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rola malikdir. Elmi-texniki, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən dəyişikliklər

dilə təsirsiz ötüşə bilməz. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər dilin daxili inkişaf qanunlarına təsir etdiyi kimi, onun leksik qatının, o cümlədən, terminologiyasının dəyişməsinə şərait yaradan əsas amillərdən biridir. Dünyada baş verən dəyişikliklər həm Azərbaycan dilinə, həm də ingilis dilinə müxtəlif istiqamətlərdə təsirlər göstərmiş və hələ də göstərir. Bu o deməkdir ki, hər bir dilin leksik qatı bilavasitə ictimai-siyasi, sosial və mədəni amillərlə bağlıdır.

İctimai-siyasi terminlər ekspressivlikdən, emosionallıqdan uzaq olurlar. Dilin lüğət tərkibində bu terminlər əhatə dairəsinə görə daha geniş olurlar. “İctimai leksikaya insanların dünyagörüşü ilə, gerçəkliyi qavrama tərzini və bu qavramanın səciyyəsilə bağlı bütün statik və dinamik fəaliyyət sahələrinin terminləri daxildir. İctimai termin dedikdə insanların cəmiyyətdəki münasibətlərini, onların sosial və dini durumlarını, qarşılıqlı hüquqi anlaşmaların, fəlsəfi-etnik baxışlarını əks etdirən leksik vahidlər, siyasi termin dedikdə isə, insanların sinfi münasibətlərə əsaslanan mövqə və davranışları, ölkənin xarici və daxili siyasətilə bağlı fəaliyyət sahələrini ehtiva edən anlayışlar, fərd və toplum münasibətlərini bu münasibətlərin məcmusundan doğan məzmun və mahiyyəti əks etdirən terminlər nəzərdə tutulur” (4, s.10).

İctimai və siyasi termin anlayışları hər nə qədər bir-birindən ayrı olsalar da, siyasi olan hər bir anlayış ictimaiyə aid olduğu üçün dilin lüğət tərkibinə daxil olan bu söz qrupları birlikdə tədqiq və təhlil olunur.

İstər ingilis dili olsun, istərsə də Azərbaycan dilində digər sahə terminləri kimi ictimai siyasi terminlər də iki yolla yaranır və bu yollar ictimai siyasi leksikanın zənginləşməsi üçün əsas rol oynayır.

1) Dilin daxili imkanları hesabına;

2) Alınmalar hesabına.

İngilis dilinin leksikologiyası, lüğət tərkibindən əhatəli şəkildə danışan İ.V.Arnold da lüğət tərkibində özünəməxsus yerə malik olan terminlərdən danışmış, onların müvafiq sahə daxilində işləndiyini, həmin sahənin insanları üçün anlaşılıq olması fikrini bir daha qeyd etmişdir. (48, s.66) İ.V.Arnold həmçinin İngilis dilində

işlənən terminlərdən danışarkən onların həm dilin öz daxili imkanları hesabına, həm də digər dillərdən alınmalar hesabına yaradılmasından da söhbət açmışdır. Digər dillərdən alınma terminlərin İngilis dilində xüsusi yerə malik olması hamıya məlumdur, amma İngilis dilinin öz daxili imkanları hesabına, yəni sözlərə şəkilçilərin artırılması yolu ilə (düzəltmə sözlər), bəzi sözlərin mənasının dəyişməsi yolu ilə, ixtisarlar vasitəsilə, eləcə də iki müxtəlif sözün birləşməsi yolu ilə (mürəkkəb sözlər) də terminlər yaratmaqla lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi faktı da əlbəttə ki, danılmazdır. Arnold digər dillərdən alınma terminlərdən danışarkən xüsusilə qeyd edir ki, bu tipli sözlər keçdiyi dilin öz xüsusiyyətlərini, həmçinin həmin dili daşıyan insanların mədəniyyətini də özündə qoruyub saxlaya bilər, çünki dil və mədəniyyətin bir-birindən ayrılmaz olduğu məlumdur. Arnold həmçinin qeyd edir ki, dildə yaranan bəzi terminlər hər hansı millətlə, xalqla deyil, hətta konkret şəxslərlə əlaqələndirilə bilər. Yəni terminologiya sahəsində işlədilən terminlərin yaranma səbəbi ayrı-ayrı şəxslərin adı ilə bağlı ola bilər, amma həmin şəxslərin bu termini nəyə görə dilə daxil etdiyini əsaslı şəkildə əsaslandırılması lazımdır.

İngilis dilinin lüğət tərkibində xüsusi yerə malik olan terminlərdən söhbət açan İ.V.Arnold onu da qeyd etmişdir ki, terminlərin daha çox bu və ya digər konkret sahələrdə işlənməsi faktı o demək deyil ki, onlar yalnız həmin sahənin adamları tərəfindən anlaşılmalıdır. Çünki illər keçdikcə müəyyən sahəni əhatə edən terminlər asanlıqla ümumişlək sözlərə çevrilə bilər, və hər kəs tərəfindən anlaşıla bilər. Məsələn, bir zamanlar yalnız radio – televiziya sahəsində işlədilən terminlər antenna(antena), transistor (yarımkeçirici) indiki dövrdə hamı tərəfindən işlənə bilər, çünki bu anlayışlar artıq hamıya məlumdur. (48, s.67-68)

İctimai-siyasi terminologiyaya daxil olan sözlər tarix, hüquq, iqtisadiyyat, fəlsəfə və s. bu kimi sahələrin leksik fondundan qaynaqlanır. Yəni, bu sahələrin leksik qatına daxil olan sözlər ictimai-siyasi kontekst daxilində yeni məzmun qazanaraq ictimai-siyasi termin kimi işlənilir. Bu da o deməkdir ki, bu xüsusi leksik sahənin zənginləşməsində, əsasən, dildə mövcud olan leksik vahidlər iştirak edir.

Ümumilikdə isə, dildə ictimai-siyasi terminlərin yaranması iki halda baş verir. Birincisi, dilin öz daxili hesabına yaranan ictimai-siyasi terminlərdir. İkincisi isə alınma sözlər hesabına yaranan ictimai-siyasi terminlərdir. Tədqiqatlarda ictimai-siyasi terminlərin bir dildən digər dilə keçməsinin səbəbləri aşağıdakı amillərlə əsaslandırılır:

-dövlət sisteminin ən mütərəqqi forma olması;

-işğal və təcavüzlər;

-mədəniyyətin dominant səciyyəsi;

-intelekt bazasının güclü olması (8, s.26-28).

İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibi əsasında ictimai-siyasi leksikanın aşağıdakı mənə qruplarını şərti olaraq fərqləndirmək olar:

1) İctimai-siyasi formasiya, dövr, məhrələ kimi bir sıra anlayışların adları: *feodalizm (feudalism)*, *kapitalizm (capitalism)*, *sosializm (socializm)*, *kommunizm (communizm)*.

2) Dövlət quruluşunu və dövlətlərarası birlikləri bildirən ictimai-siyasi terminlər; *avtoritar(authoritarian)*, *diktatura (dictatorship)*, *imperiya (empire)*, *monarxiya (monarxhy)*.

3) Rəsmi sənəd adları: *akt (deed)*, *bəyanat (statement)*, *bildiriş (announcement)*, *vəkalətnamə (warrant)*, *viza (visa)*.

4) Siyasi titul, vəzifə adları və bu sahəyə xas digər məşğuliyyət anlayışları bildirən adlar: *prezident (president)*, *vətəndaş (citizen)*, *məmur (officer)*.

5) Siyasi partiya və siyasi dünyagörüşü bildirən adlar: *demokratizm (demokratism)*, *anarxizm (anarchism)*, *liberalizm (liberalism)*, *etibarnamə (power of attorney)*, *ərizə (application, petition)* və s.

6) Sinfi zümrə və sosial vəziyyət bildirən ictimai-siyasi terminlər: *düşmən (enemy)*, *zadəgan (noble)*, *aristokrat (aristocratic)*, *qaçqın (refugee)*, *təqaüdçü (retired, pensioner)*.

7) Siyasi proses və hadisə bildirən ictimai-siyasi terminlər: *qələbə (victory)*, *sülh (peace)*, *qiyam (revolt, rebellion, mutiny)*, *boykot (boycott)*, *islahat (reform)*, *soyqırımı (genocide)* və s.

Lalə Məcidova və Ruqiyyə Mirzəyeva ingilis dilində siyasi terminlərin leksik-semantik bölgüsünü aşağıdakı kimi göstərirlər:

- Diplomatik səlahiyyət və vəzifə adları. Məsələn, ambassador, attache, first secretary, consul.
- Beynəlxalq təşkilat və idarələrin adları. Central-İntelligence Agency, North Atlantic Treaty Organization (NATO), United Nations Organization (UNO).
- Beynəlxalq görüş və sazişlərin adları. The House of Representatives, Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE). (32, s.137)

İctimai-siyasi leksika iqtisadiyyat, politologiya, fəlsəfə, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq, tarix və bu kimi digər ictimai-humanitar elmlərə xidmət etdiyi üçün şərti olaraq ictimai-siyasi terminləri qeyd edilən sahələrin də terminləri hesab etmək olar. İctimai-siyasi terminlər dildə ən çox dəyişikliyə məruz qalan leksik sahələrdəndir. Belə ki, müəyyən bir tarixi dövrdə ictimai-siyasi leksika dildə neologizm kimi yaranır və zamanla ümumişlək leksikaya daxil olur. Daha sonra isə, müəyyən ictimai-siyasi hadisələr və tarixi dövrlə bağlı olaraq bu sözlər ümumişləkliyini itirir, tarixizm statusu alır.

Tətbiq dairəsi və əhatə dairəsi baxımından ictimai-siyasi leksika müəyyən danışmaq dairəsinin dilidir. O, cəmiyyətin bütün üzvlərinin ümumi sərvətidir, ondan hər kəs öz dil qabiliyyəti və ehtiyacı daxilində istifadə edir. Bu lüğətin ümumi dildə mövqeyinin güclənməsinə təhsil və elm sahələri ilə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələri də köməklik göstərir. Sözlər yeni anlayış və hadisələrin təyinatı kimi mətbuatın dili ilə lüğətə daxil olur. Ölkənin dövlət siyasəti və iqtisadi kursu ictimai-siyasi lüğət vasitəsi ilə müəyyən edilir. Bu səbəbdən politoloqlar onu (leksika) dövlətin siyasi və iqtisadi siyasətini səciyyələndirən sözlər, dilçilər bu sözləri publisistik üslubun vasitəsi, deməli, dilçiliyin obyektini hesab edirlər (9, s.9).

Cəmiyyətin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, dünyaya inteqrasiya, hər iki dilin yeni leksik vahidlərlə zənginləşməsinə səbəb olan amillərdəndir. Son illərdə siyasi, iqtisadi

və mədəni həyatdakı inkişaf, elmi-texniki tərəqqinin miqyasının artması bu prosesi daha da sürətləndirdi.

II FƏSİL.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ TERMINLƏR

2.1. İngilis dilində ictimai-siyasi terminlər və onların

struktur-semantik xüsusiyyətləri

Qədim dövrlərdən bəri dilin öyrənilməsi onun “daxili quruluşu” ilə başlamışdır, müasir dünyada dil dinamikaya, yəni şifahi nitqə, hərəkətə maraq artır. Dilin cəmiyyətdə fəaliyyət göstərməsi problemləri ön plana çıxır, alimlər onun dinləyici və oxucuya informasiya-psixoloji təsiri ilə maraqlanırlar. Dil insanların əsas ünsiyyət vasitəsi olduğundan cəmiyyətdəki bütün dəyişikliklərə anında reaksiya verir. İctimai həyatın hər bir sahəsində olduğu kimi, siyasi sahədə də kommunikasiya həlledici rol oynayır. Siyasi diskursda siyasətçilərin çıxışları, cəmiyyətin diqqətini cəlb etməyə, cəmiyyəti bu və ya digər siyasi qüvvələrə dəstək verməyə məcbur edən müraciətlər mühüm yer tutur. Eyni zamanda, siyasi nitqin mətninin təsirli olması, müəyyən məqamları gizlətməsi, cəmiyyəti düzgün düşünməyə sövq etməsi vacibdir. Məhz buna görə də siyasətçilər xoşagəlməz sosial hadisələri gizlədən, reallığı bəzəyən leksik vahidlərdən istifadəyə əl atırlar. Bu leksik vahidlərə evfemizmlər deyilir. Evfemizm (eu + pheme = yaxşı nitq, yunanca) nalayiq, ədəbsiz, kobud və ya nəzakətsiz, dinləyicini incidən və ya qorxudan həmin sinonim dil vahidi əvəzinə işlənən üslub baxımından neytral söz, ifadə və ya ifadədir; evfemizmlərin əsas məqsədi bu hadisənin mahiyyətini pərdələmək, ört-basdır etməkdir (məsələn, ölmək, ölmək əvəzinə ölmək, yalan danışmaq əvəzinə yalan danışmaq).

Evfemizmin müəyyən spesifikliyi var. O, həm evfemizmin linqvistik mahiyyətində, həm də daha çox evfemizmlə ifadə olunan mövzularda, evfemizmin istifadə sahələrində, həm də onların yaranma dil yol və vasitələrinin növlərində özünü göstərir. Evfemizmin mahiyyətini üç meyarda açmaq olar:

1. Sözügedən mövzunun danışan tərəfindən qiymətləndirilməsi və onun təyin

edilməsi kəskinlik, nəzakətsizlik və ya ədəbsizlik kimi qəbul edilə bilər.

2. Nətiq tərəfindən ifadəni ört-basdır edəcək, onu daha yumşaq və nəzakətli edəcək müəyyən uyğun təyinatların seçilməsi.

3. Evfemizmin işlənməsinin kontekstdən və nitqin şərtlərindən asılılığı: nitq situasiyasına sosial nəzarət və öz nitqini söyləyənlərin özünə nəzarəti nə qədər sərt olsa, evfemizmlərin meydana çıxma ehtimalı bir o qədər çox olar və , əksinə, zəif idarə olunan nitq situasiyalarında və nitqin yüksək avtomatizmi ilə (ailədə, dostlarla ünsiyyətdə və s.) evfemizmlərdən “birbaşa”, qeyri-evfemik təyinat vasitələrinə üstünlük verilə bilər. Deməli, nitqin evfemiyasının əsas məqsədi kommunikativ konfliktlərdən qaçmaq və dinləyicidə kommunikativ diskomfort hissi yaratmamaq istəyidir. Macmillan English Dictionary-ə görə, “evfemizm insanların xoşagəlməz və ya utanç verici bir şey haqqında danışmaq istədikləri zaman, o şeyin özünü qeyd etmədən istifadə etdikləri söz və ya ifadədir” (evfemizm xoşagəlməz və ya bir şey haqqında danışmaq üçün istifadə olunan söz və ya ifadədir. sözü birbaşa qeyd etmədən nəzakətsiz).

İngilis dilində siyasi evfemizmlər müxtəlif qruplara bölünür: sözlərin sayına, nitq hissələrinə görə, həmçinin istifadə sahələrinə (mövzularına) görə.

1. Birinci qrup bir evfemizm sözüdür.

1) Məsələn, məhbus adı - həbs edilmiş qeyri-qanuni immiqrant (həbsdə olan qeyri-qanuni immiqrant);

2) Sifət: əlil - fiziki və ya əqli qüsuru olan insanlara istinad edən siyasi cəhətdən düzgün termin (əlil fiziki və ya əqli qüsurlu insanlara aid siyasi cəhətdən düzgün termindir), milliləşdirilmiş - dövlət tərəfindən müsadirə edilmiş xüsusi mülkiyyət (milliləşdirilmiş - dövlət tərəfindən müsadirə edilmiş xüsusi mülkiyyət);

2. Evfemizm-iki sözdən ibarət söz birləşməsidir.

1) Məsələn, sifət və isim: nüvə niyyəti - nüvə silahı ilə bağlı siyasət (nüvə silahından

istifadə etmək niyyəti - nüvə silahı ilə bağlı siyasət), qoruyucu nəzarət - həbsxana (profilaktik həbs - həbsxana);

2) İki isim: təsir haqları - vergilər (vergilər);

3) İsim və feil: çirkli pulların yuyulması - qeyri-qanuni fəaliyyətlə qazanılan pulların hüquqi sistemə çevrildiyi proses. (çirkli pulların yuyulması qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş pulların satışdır).

3. Üç və ya daha çox sözdən ibarət evfemizm-ibarət: sülhməramlı qüvvə – öz ölkəsində parça-parça təmin etmək üçün başqa ölkəyə göndərilən silahlı qüvvələr (sülhməramlı qüvvələr – orada asayışı təmin etmək üçün başqa ölkəyə göndərilən silahlı qüvvələr); xüsusi təhqiqat şöbəsi - şübhəli vətəndaşların hərəkətlərinə gizli nəzarəti həyata keçirən şöbə (xüsusi istintaq idarəsi - şübhəli vətəndaşların hərəkətlərinə gizli nəzarət edən şöbə).

İstifadə sahəsinə görə ingilis dilində siyasi evfemizmlər əsasən bir neçə mövzuya bölünür: müharibə və nüvə silahları, vergilər, qeyri-qanuni fəaliyyətlər, siyasi rejimlər.

Siyasi nitqin evfemizmlərinin linqvistik təhlilini yekunlaşdıraraq bir neçə nəticə çıxarmaq olar. Siyasi evfemizmlər xoşagəlməz və ya gizli nəyisə gizlədə bilən adi leksik vasitələrdən kənara çıxmış, müəyyən hadisələrin qavrayışını tamamilə dəyişmək üçün auditoriyaya təsir göstərən ən güclü vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Onlar siyasətçinin müsbət və ya mənfi imicini yaratmağa, müəyyən hərəkətlərə və qərarlara haqq qazandırmağa, seçiciləri qazanmağa və s. Siyasi evfemizmlər siyasətçilərin öz məqsəd və ideyalarını dinləyiciyə çatdırdıqları əsas vasitələrdən biridir.

XXI əsr qloballaşma, informasiya cəmiyyətinin yaranması və inkişafı dövrüdür, burada hər bir insan müəyyən dərəcədə dünya hadisələrində iştirak edir, hər gün nəhəng məlumat alır. Dil, ilk növbədə, ünsiyyət vasitəsi olmaqla, bir çox başqa funksiyaları yerinə yetirir, keçmişə nəzər salmağa, bu günü dərk etməyə, gələcəyə pərdə açmağa imkan verir. Xüsusi bilikləri, müəyyən fəaliyyət sahələri haqqında anlayışı ifadə edən sözlər adətən terminlər adlanır. Terminologiyanın bir elm kimi

yalnız 20-ci əsrdə, elmi-texniki prosesin inkişaf etdiyi bir dövrdə, yeni ixtiraların və insan təfəkkürünün inkişafının mövcud anlayışların sistemləşdirilməsini və hər bir bilik sahəsi üçün onların dəqiq şərhini tələb etdiyi bir vaxtda meydana çıxmasına baxmayaraq, bir çox yerli və xarici dilçilər terminologiyanın mənşəyini bəşəriyyətin inkişafının ilkin mərhələsinə aid edirlər. Bildiyiniz kimi, Şumer sivilizasiyası dünyaya çoxlu ixtiralar - çarx, yazı, suvarma sistemi, dulus çarxı - və buna görə də yazılı mənbələrdən cəmiyyətin antik dövrdəki inkişaf səviyyəsindən xəbər verən bu reallıqların təyinatını verdi. İ.V.Arnold yazırdı ki, terminologiya tarixi təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərin inkişaf qanunauyğunluqları haqqında hekayədir. (48, s.50)

İngilis dilinin lüğət tərkibini təşkil edən ictimai siyasi terminlərin zənginləşməsində çoxmənalılığın rolunu qeyd etməliyik. Bir sıra ictimai-siyasi məzmun kəsb edən sözlər kontekstə uyğun olaraq başqa sözlərlə birləşib termin əmələ gətirir və bu da dilin terminologiyasının, ümumilikdə leksik qatının zənginləşməsinə səbəb olur:

national (milli) – national police (milli polis) – national income (milli gəlir) – national bank (milli bank);

tax (vergi) – tax qualification (vergi senzi) – tax revenues (vergi gəlirləri) – tax;

system (vergi sistemi) – tax collector (vergi yığan) – tax payer (vergi ödəyicisi)

və s.

Həmçinin, ingilis dilində siyasi amillərin təsiri altında həm yeni sözlər yaranmış, həm də mövcud sözlər yeni mənalar kəsb etmişdir. Məsələn:

1) Yeni mənə əldə edən sözlər;

summit (1. zirvə, 2. toplantı);

egg (1. yumurta, 2. təyyarə bombası);

2) Yeni yaranmış sözlər:

biodefense (bioloji silahlardan müdafiə);
e-voting (elektron səsvermə);
islamophobia (islamdan qorxma);
radar (Radio Detection and Ranging);
westernization (qərb ölkələrinə yönümlülük) və s.

İngilis dilinin daxili imkanları hesabına zənginləşmə mənbələrindən biri kimi omonimləşməni qeyd edə bilərik. İngilis dilində isə omonimlik hallarına daha çox rast gəlmək mümkündür, çünki məlumdur ki, İngilis dilinin lüğət tərkibində bir söz həddindən artıq çox mənaya malik ola bilər, bu mənalar bir birilə əlaqəli ola da bilər, tamamilə bir birindən fərqli mənalar da ola bilər. İngilis dilində leksik qrammatik omonimlik təşkil edən terminlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: Məsələn:

right (qanun , qayda) – right (istiqamət mənasında sağ) – right (düz).

law (qanun) – law (məhkəmə), social(ictimai) – social (ünsiyyətçi).

party(partiya, qrup) – party (qonaqlıq).

sentence (höküm) – sentence (cümlə) və s.

Sinonimləşmənin də bu sahədə rolunu qeyd etmək lazımdır. İngilis dilində ictimai-siyasi termin kimi işlənən sözlərin bir birilə sinonimlik yarada bilməsi hallarına aşağıdakı nümunələri göstərmək olar. Məsələn: Freedom – liberty (azadlıq), tax – charge (vergi), national – public (milli), to sentence - to condemn (məhkum etmək), norm – right (qayda qanun).

İngilis dilində antonim yaradan sözlər lüğət tərkibinin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsində, ictimai-siyasi terminlərin sayının artmasında mənbə rolunu oynayır: Məsələn,

democracy (demokratiya) – anarchy (anarxiya);

judge (hakim) – convict (məhkum);

master (sahib,ağa) – footman (nökər) və s.

İngilis dilində morfoloji üsulla, yəni mövcud sözlərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması yolu ilə yaradılan terminlərin sayı daha çoxdur. İngilis dilində development(inkişaf), politician (siyasətçi), monarchy (monarxiya) və s kimi yüzlərcə termin məhz həmin yolla meydana gəlmişdir.

İngilis dilində ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə söz birləşmələri şəkilindəki terminlər də mühüm yer tutur: social policy (sosial siyasət), national policy (milli demokratiya), Prime Minister (Baş Nazir) və s.

Bildiyimiz kimi, dil başqa dillərdən alınan sözlərlə zənginləşir. Elm və texnologiya sahələrindəki inkişaf əlaqədar olaraq, bir çox əcnəbi terminlər dilə daxil olur. Amma əcnəbi terminləri qəbul etməzdən əvvəl dilin mövcud imkanlarını araşdırmaq lazımdır. İngilis dilində alınmaların sayı kifayət qədər çox olduğu kimi, bu sözlərin arasında ictimai-siyasi terminlərə də rast gəlmək mümkündür. Bildiyimiz kimi, millətlər, dövlətlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu kimi, dillər də bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir, daha da zənginləşir.

İngilis dili də tarix boyu, eləcə də müasir dövrdə, alman, fransız, yunan, latın və s dillərdən müxtəlif sözlər mənimsəmişdir. Bu dillər arasında fransız dilinin rolu xüsusilə diqqətəlayiqdir. İngilis dilində siyasət sahəsində işlənən fransız mənşəli sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: liberalism – liberalizm, capitalism – kapitalizm, materialism – materializm, nationalism – millətçilik, coup d'état - dövlət çevrilişi, regime – rejim, sovereignty – suverenlik, müstəqillik.

Terminologiya elmi və peşəkar biliklərin anbarı və xüsusi ünsiyyətdə vasitəçi rolunu oynayır, həmçinin yeni terminlər yaratmaq üçün bir çox vasitələrə malikdir. Terminologiya antroposentrik elmlərə aid edilə bilər, çünki o, insanın dilə təsirini ortaya qoyur, əcdadların mədəni, tarixi və sosial təcrübəsini təsbit edir. Keçən əsrdə terminologiyanın inkişafı bunu yeni bilik sahələrinin yaranması, elmi nailiyyətlər və informasiya məkanının inkişafı ilə bağlı idi, hazırda onun böyük hissəsi informasiya məkanının payına düşür. Müasir insan dünya hadisələrindən xəbərdar olmağa, xəbərdar olmağa çalışır ki, bu da mediaya neologizmlər yaratmağa, bununla da ictimai-

siyasi terminlər təbəqəsini doldurmağa imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi lüğət bu sahədə mütəxəssislərə yönəlmiş və əksər vətəndaşlar üçün anlaşılmaz olan bilikləri özündə cəmləşdirən politologiya terminologiyası ilə doldurulur. Bununla belə, informasiya axını dünya hadisələrini əks etdirir, dar terminlərdən istifadə edir və beləliklə, onları siyasi elmlər sahəsindən çıxararaq geniş auditoriyaya çatdırır. Qloballaşma dövründə informasiyanın əhəmiyyəti böyük ölçülərə çatır, qapalı mənbələrə çıxış əldə etmək üçün müharibələr və hücumlar gedir, beynəlxalq aləmdə hədəf dillərdə adekvat ekvivalenti olan siyasi aksiyalara da ad vermək lazımdır.

Beynəlxalq elmi əlaqələri genişləndirmək istəyi terminlərin beynəlmilləşməsinə və çoxlu miqdarda alınmalara gətirib çıxarır ki, bu da onların milli dillə yanaşı fəaliyyətində problemlərə, sinonimiya, omonimiya və polisemiya ilə bağlı çətinliklərə gətirib çıxarır. Bu mənada qeyd etmək lazımdır ki, rus, ingilis, alman və digər Avropa dillərindəki bir çox terminlər latın və ya yunan dillərindən götürüldüyü üçün beynəlxalq xarakter daşıyır. Hər hansı bir terminin mənbəyini dəqiq müəyyən etmək çətinidir və etimoloji təhlil və ekstralingvistik amillərin öyrənilməsinə tələb edir.

İctimai-siyasi terminologiyanın tədqiqinin aktuallığı tək-cə mənə fərqlərini göstərən mövcud leksik vahidlərin və onların xarici dil ekvivalentlərinin sistemləşdirilməsi zərurəti ilə deyil, həm də müasir mərhələdə terminologiyanın həm terminologiyada formalaşması ilə müəyyən edilir. milli media səviyyəsində və ingilisdilli mətbuatın təsiri altında dilin orijinal vahidlərinin dəyişdirilməsi, milli dillərin təhrif edilməsi və məlumatların qavranılmasında çətinliklər öz əksini tapır. Dillər hər il minlərlə yeni sözlə doldurulur, ictimai-siyasi mövzuların lüğət səviyyəsində dəyişikliklər ictimai inkişaf proseslərini əks etdirir. Bu terminologiya reallığın ideoloji anlayışlarını adlandırdığı üçün cəmiyyətdən və onda baş verən dəyişikliklərdən ayrı olaraq öyrənilə bilməz.

Bu tədqiqatın məqsədi yeni leksik vahidlərin yaranmasının ən məhsuldar və ümumi formalarını müəyyən etmək, həmçinin tərcümənin xüsusiyyətlərini təsvir

etmək üçün ictimai-siyasi terminlərin struktur-semantik və sözyaratma modellərini təhlil etməkdir.

Bunun üçün siyasi elm sahəsinin əsas anlayışlarını özündə əks etdirən, həmçinin beynəlxalq media materiallarında istifadə olunan müasir dünya proseslərini əks etdirən 200 termindən ibarət lüğət hazırlanmışdır. Onu tərtib edərkən aşağıdakı semantik alt qruplar müəyyən edilmişdir:

- Diplomatiya (exequatur, emigrant);
- Hökumət və dövlət quruluşunun forması (democracy, anarchy);
- Siyasi iqtisadiyyat (embarqo, issuer of securitiесе, embargo);
- Hərbi-siyasi lüğət (disarmament);
- Mülki hüquq terminləri (nation, state);
- Dünya siyasi reallıqları (political socialization,);
- Sosial statuslar və vəzifələr (Ombudsman, governor-general, deputy);
- Beynəlxalq Sənədlər və Təşkilatlar (Universal Declaration of Human Rights, Worldwatch Institute). (53)

Dil situasiyası həyatın, varlığın formasıdır. Ərazi-sosial münasibətlər və funksional əlaqələr; coğrafi-regional yaxud siyasi-administrativ əlamətlər dil situasiyasının aparıcı əlamətlərindəndir. Dil situasiyasının dəyişkən xarakteri bu cəhətlərlə izah oluna bilər. Dil situasiyası deyəndə müəyyən siyasi-inzibati qurum, yaxud coğrafi ərazi hüdudu çərçivəsində bir və ya bir neçə dilin funksional, habelə sosial təsirlərindən ibarət mövcudluq formasının toplusu nəzərdə tutulur. Sosiolinqvistik baxımdan cəmiyyətdə milli nifrət konseptinin (təsəvvürünün) meydana gəlməsi bilinqvizmlə bağlı deyil, dil situasiyasının dəyişməsindən irəli gəlir. Deyildiyi kimi, dil situasiyası müəyyən zaman daxilində dəyişə bilər, bu zaman ana dili öz dominantlığını yerli dilə ötürür. Bu isə dil daşıyıcılarına təkəcə linqvistik baxımdan deyil, kommunikasiya prosesində funksional və psixoloji nöqtəyi-nəzərdən də təsirsiz qalmır.

Bir çox müəlliflər, məsələn, N. Xomski və C.Oruel dil və siyasət məsələlərindən

danışarkən siyasətin dili korladığını, siyasət sahəsində dildən istifadə zamanı fikirlərin maskalanmış halda kütləyə təqdim edildiyini qeyd edirlər. (48;51)

Bu fikirlərdə müəyyən qədər həqiqət olsa da siyasət sahəsində dil çox məsuliyyətli funksiya yerinə yetirir. Tam dilçilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, siyasi məqsədlərlə qurulan cümlələrin daha dolğun olduğu, daha dərin mənalar kəsb etdiyi və bununla da, sözün əsl mənasında, dünyanın idarə edilməsində mühüm rol oynadığını əminliklə demək olar. Məsələn, çox da dərinə getmədən Amerikanın əvvəlki prezidenti B.Obamanın Qahirə Universitetin-dəki çıxışına (4 iyun 2009) nəzər salaq: *“And since our founding, American Muslims have enriched the United States. They have fought in our wars, served in government, stood for civil rights, started businesses, taught at our universities, excelled in our sports arenas, won Nobel prizes, built our tallest building, and lit the Olympic torch. And... the first Muslim-American was recently elected to Congress...”* Bu cümlələrə nəzər saldıqda görürük ki, konkret adlar çəkilmir, amma onların fəaliyyət dairələri sıralanır. Yalnız bu sahə ilə maraqlanan insanlar başa düşürlər ki, Nobel mükafatı almış Amerikalı müsəlman dedikdə o, misirli amerikan vətəndaşı – kimyaçı Əhməd Zeveyli (Ahmed Zewail); hündür bina inşa edən mühəndis dedikdə o, banqladeşli amerika vətəndaşı Fazlur Rəhman Xanı (Fazlur Rahman Khan), olimpiya məşəlini yandıran dedikdə məşhur idmançı Məhəmməd Əlini (Muhammad Ali), ilk müsəlman kongresmen dedikdə isə Keys Ellisonu (Keith Ellison) nəzərdə tuturdu. Göründüyü kimi, bir cümlə daxilində bir neçə fikri bildirmək, onlara işarə edərək daha dərin mənalar ifadə etmək mümkündür. Məhz bu xüsusiyyətinə görə dili siyasi mübarizə meydanı adlandırırlar.

Dil və iqtisadiyyat əlaqələri də dilin zənginləşməsində önəmli rol oynayır. İqtisadi artımın ən mühüm sahələrində biri şübhəsiz ki, ölkənin sahib olduğu kapital imkanlarıdır. Ənənəvi iqtisadi ədəbiyyatda inkişafdan geri qalmış ölkələrdə bu geriliyin əsas səbəbi olaraq fiziki kapital imkanlarının çatışmazlığı üzərində durulmuşdur. Çünki ümumiyyətlə kapital dedikdə, ilkin olaraq, istehsalda birbaşa istifadə olunan maşın, dəzgah, təhcizat və s.ilə pul kimi dəyərlər nəzərdə tutulur. Amma müasir iqtisadi yanaşmalarda yaxşı hazırlanmış savadlı kadr, insan kapitalı,

istehsalatda sadəcə səmərəliliyin artmasına gətirib çıxaran bir amil olmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda yeni istehsal metodlarının, tenoloji kəşflərin ortaya çıxmasının əsas təkanverici qüvvəsi olaraq ələ alınır.

Bu baxımdan da dilin rolu, onun iqtisadiyyatın inkişafına və təkmilləşməsinə təsiri əvəzsiz fakt olaraq qalır. Dil iqtisadiyyata, onun inkişafına təkan verdiyi kimi, iqtisadi sahənin də inkişafı dilə öz tövəhəsini verir. Dilin zənginləşməsi yollarından biri də iqtisadi terminlər və gündən –günə dəyişən, inkişaf edən iqtisadiyyatla bağlı yaranan yeni sözlərin dilə keçməsidir.(2,s.45)

Dil iqtisadiyyatı gəlir və ticarətdə dil bacarıqlarının təsiri, dil planlaşdırma variantlarının xərcləri və üstünlükləri, azlıqların dillərinin qorunması və s. kimi bir sıra mövzular üzrə inkişaf edən bir sahədir, ümumiyyətlə, dil iqtisadiyyatı dil siyasətinin təhlili ilə bağlıdır.

"Dil və iqtisadiyyat" kitabında alman sosiolinqvisti Florian Coulmas "dilin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin bir çox yollarını, iqtisadi inkişafın dillərin ortaya çıxmasına, genişlənməsinə və ya azalmasına təsir göstərdiyini, dil şəraitinin necə asanlaşdırdığını və ya qarşısını ala biləcəyini müzakirə edir. Həmin əsərdə göstərilir ki, iqtisadi proses, necə bir çox dillilik və sosial zənginlik necə bir-birinə bağlıdır, necə və nə üçün dil və pul müasir cəmiyyətlərdə oxşar funksiyaları yerinə yetirir, niyə standart bir dilin mövcudluğu iqtisadi üstünlükdür, çoxdilli cəmiyyətlərdə dillərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsi iqtisadi bərabərsizliyə səbəb olur.

Florian Coulmas dilin iqtisadi baxımdan necə qiymətləndirildiyini, dilin daxili iqtisadiyyata və xarici iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşmasına necə təsir etdiyini vurğulayır. O, dilin özünün bir iş mühiti və bəzən ticarət üçün maneə olduğunu göstərir.

Florian Coulmas dil və iqtisadiyyatda hökumət və biznesin dil ilə bağlı xərclərini müzakirə edir. Həmin kitabda dilin bir məhsul kimi rolu müzakirə olunur, çünki dillər iqtisadi sistemlər kimi davranır. Buna görə sosial-iqtisadi ekologiya müəyyən dillər üçün əlverişlidir. Dillərin yayılması iqtisadi şəraitdə əsaslı şəkildə dayanır. Dil simvolik güc ifadəsi ola bilər. Lakin dünyanın linqvistik xəritəsindəki dəyişikliklər

bunların da dünyada iqtisadi inkişafarla bağlı olan güclü olduğunu göstərir. Linqvistik bazarda müəyyən bir dilin iqtisadi dəyərini təyin etmək, onu bir dil ilə bağlı imtiyaz və güclə təmin etmək deməkdir. Dünyanın bir çox dil icmaları bu siyasəti dil öyrənmə investisiyalarında qarşılıqlı əlaqə yaratmaqdan narahat edir və linqvistik ədalətə bərabər kimi və linqvistik rejimlər bəzən çox ədalətsizdir. (2,s.46)

Ümumiyyətlə, dil hərfi mənada ən yaxşı kapital sərmayəsidir, çünki dil texnologiyası texnologiyaların ən vacibi və ən üstünüdür. Hal-hazırda bütün dünya iqtisadiyyatı mənzərəsinə nəzər salanda görmək olur ki, rəqabət üstünlüyü, rifah və güc qabiliyyətinə görə ingilis dili dominantlıq edir. Bu baxımdan da iqtisadi sahənin inkişafı ilə ingilis dilində yaranmış bir çox yeni sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Məsələn:

Capex – capital expenditures – kapital xərcləri

Cash call – ödəniş tələbnaməsi

Forex – foreign exchange – xarici mübadilə

İmpex – import-export

Offtake agreement – göndərmə haqqında saziş

Opex – operational expenditures - əməliyyat xərcləri

Shut down – fabrik/zavodların, quyuların bağlanması

Take in kind – məhsulu naturalda götürmək

Turn key agreement – açarlı təhvil sazişi və s.

Dilin zənginləşməsində xüsusi rol oynayan siyasi amillər dünyada baş verən siyasi proseslər vasitəsilə dilə təsir edir, çünki siyasət dil vasitəsilə hazırlanır, dilin vasitəsilə də həyata keçirilir. Dil siyasət vasitəsilə zənginləşməklə yanaşı, aparılan siyasət nəticəsində də müəyyən təsirlərə məruz qalır. Məsələn, xüsusi sahələr, tibb, hüquq, iqtisadiyyat və s., eləcə də siyasət sahəsində olan sözlər asanlıqla ümumi dilə

və əksinə keçə bilir. Dünyada, xüsusilə də, bölgədə baş verən siyasi proseslərin nəticəsi olaraq XIX əsrdə Azərbaycan dilində də böyük dəyişikliklər baş vermiş, ərəb-fars mənşəli sözlər Avropa mənşəli sözlərlə əvəz olunmuş, rus dilinin təsiri xüsusilə artmış və yeni neologizmlər meydana gəlmişdir. Sovet, partiya, azadlıq, bolşevik, pioner, komsomol və s. sözlər buna misal ola bilər. XX əsrin sonlarında isə müstəqilliyin əldə edilməsi ilə ədəbi dilin terminologiyası daha da zənginləşdi. *Atəşkəs, blokada, Milli Məclis, monitoring, bələdiyyə sistemi, tolerantlıq, koalisiya* kimi sözlər də həmin dövrə aiddir.

Dil birbaşa cəmiyyət və fərdlərlə bağlıdırsa, iqtisadiyyat cəmiyyətin bir hissəsidir. Çünki cəmiyyətdə iqtisadiyyat amilini də formalaşdıran və inkişaf etdirən də məhz elə dil və mədəniyyət amilidir. Gördüyümüz ingilis dilininin zənginləşməsində sosial-iqtisadi amillərin, dil siyasətinin, dil və iqtisadiyyat əlaqələrinin önəmli rolu var. Beləliklə, siyasi amillərin də təsiri ilə dilə daxil olan sözlər, yalnız dillərarası əlaqələrin deyil, həmçinin müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir.

Dilin lüğət tərkibi cəmiyyətin müxtəlif sahələrində gedən inkişafarla bağlı olaraq dəyişir, elm və texnikada, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial həyatda baş verən yeniliklərə qarşı həssas və aktiv olduğundan sosial mədəni amillərin dilin zənginləşməsində rolu əvəzsizdir.(2,s.47)

Qeyd edək ki, “ictimai-siyasi leksika” (SPL) termini yerli dilçilik tərəfindən ictimai-siyasi həyatın anlayış və reallıqlarını adlandıran və kütləvi informasiya vasitələrində geniş istifadə olunan leksik vahidlər toplusuna aid edilir. Xarici elm isə öz növbəsində fərqli terminoloji aparatla fəaliyyət göstərir: «sosial həyat, siyasi həyat, siyasi diskurs, siyasi diskurs təhlili, siyasi lüğət, siyasətin dili, siyasi dil, siyasi idrak, siyasi ünsiyyət, siyasi fikrin təsnifatı, siyasi iqtisad sözləri, siyasi sitatlar, siyasi jarqon, ictimai elmlər lüğəti, siyasi. terminlər, sosial məsələlər lüğəti, sosial elmlər terminologiyası” .

İngilis dili mənşəli ictimai terminlər mənimsənilərkən isə həmin terminlərin

tərkibindəki suffikslər mütləq Azərbaycan dilinə sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə tərcümə olunmalıdır. Bəzi terminlər mənimsənilərkən sözün tərkib hissələri nəzərə alınmamış, söz ingilis dilində kök söz və suffiksdən ibarət olsa da, dilimizdə sadə söz şəklində tərcümə olunmuşdur. Bu halda terminlər alınma sözlər şəklində qəbul edilmiş, həm sözün kökü, həm də suffiks birlikdə sadə söz şəklində mənimsənilmişdir.

İngilis dilindəki ictimai terminlərin tərkibindəki -er suffiksinin işləndiyi bir qrup terminlərin Azərbaycan dilində sadə söz şəklində, yəni -er suffiksi ilə birlikdə tərcümə olunmuşdur. İngilis dilində R+er/or modelinin köməyi ilə əşya adlarının yarandığı qeyd olunur. Məsələn: *coke scrubber-koksla doldurulan sktubber; absorber-absorber; adapter-adapter; catcher-ketçer; pipe-scape-skreper* və s.

Eyni qayda üzrə tərkibindəki -or şəkilçisi olan terminləri də ingilis dilində tərcümə olunarkən sadə söz formasında tərcümə olunmuş sözlə bərabər tərkibindəki suffiks də nəzərə alınmışdır. Məsələn: *injector-injektor; gaz collector-qaz kollektoru; deflector-deflektor; dehydrator-dehidrator; compressor oil- kompressor yağı*.

Bir qrup terminlər də vardır ki, bu terminlərin kökü alınır, terminin tərkibində işlənən suffiks isə Azərbaycan dilinin özünə məxsus şəkilçilər vasitəsilə tərcümə olunur. Ə.Məhsəti bildirir: "Termin müstəqil mənaya malik əsasdan və asanlıqla ayrılabilən, məhsuldar xarakter daşıyan sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olduqda isə onun yalnız əsası alınır. Termin yaradıcılığı prosesində həmin əsas Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçi artırılır". Misal üçün ingilis dilindəki İctimai terminlərin tərkibində işlənən "-ing" suffiksini göstərmək olar. Terminlərin kökü alınmış, "ing" suffiksi isə "-ləmə" şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Məs: *recementing-təkrar sementləmə draining-drenaylama; torpedoing-torpedilən; cementing-sementləmə*.

Eyni *sementation* termin tərkibində işlənən -tion suffiksində Azərbaycan dilinə -ləmə şəkilçisi tərcümə olunmuşdur: *sementləmə*.

İctimai terminlərin tərkibindəki -itious suffiksi Azərbaycan dilinə -ləyici şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Məs: *cementitious-sementləyici* terminini göstərə bilərik.

Bir çox hallarda ingilis dilindəki terminlərin tərkibində iki şəkilçinin yanaşı işləndiyinin şahidi oluruq. Əvvəllər nəzərdən keçirdiyimiz terminlərdə suffikslər hər ikisi ayrıca tərcümə olunur. Terminlərdə işlənən -fication şəkilçisi Azərbaycan dilinə əmələ gətirmə sözü vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Burada şəkilçilərin müvafiq tərcüməsinə deyil, onların izahlı yolla tərcüməsinə üstünlük verilmişdir. Misal üçün *deltafication-delta əmələ gətirmə* terminini göstərə bilərik.

Azərbaycan dilinin ictimai terminlərin tərkibində işlənən -y şəkilçisi Azərbaycan dilinə keçərkən dilimizdəki -li şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. N.M.Məmmədov bu şəkilçi barədə yazır ki, müasir ingilis dilində -y şəkilçisi vasitəsilə, isim, feil və sifətlərdən sifət düzəlir.(36, s.20) Bu şəkilçi ən çox isimlərdən sifət əmələ gətirir. Söz özü isə ayrılıqda tərcümə olunmuşdur. İ.M.Bayramov -li şəkilçisinin konkret isimlərlə birləşərək keyfiyyət mənalı sözlər düzəltdiyini bildirir. Belə terminlərə misal olaraq *sandy- qumlu* terminini göstərə bilərik. (15, s.38)

İngilis dilindəki texniki terminlərin tərkibində -iness suffiksləri işlənərsə, onlar ayrı-ayrılıqda -li, -lik şəkilçiləri vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Söz isə ayrılıqda müvafiq söz vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Misal üçün *clayiness, shaliness -gillilik* terminini göstərə bilərik.

İngilis dilində terminin tərkibində işlənən -ed şəkilçisi Azərbaycan dilinə -miş şəkilçisi vasitəsilə, kök söz isə müvafiq sözlə tərcümə olunmuşdur. Belə terminlərə misal olaraq: *drained-tükənmiş, işlənmiş (lay); sheeted-laylanmış; unmodified- suyun dəyişməz təbi yemi ilə bərkidilmiş quyru və s. misal göstərmək olar.*

Bəzi terminlərin tərkibində -ed şəkilçisi isə Azərbaycan dilinə -lı vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Kök söz və müvafiq söz vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Məsələn: *bedded-təbəqəli, laylı; laminated-təbəqə* və s. terminləri göstərə bilərik.

İngilis dilində ictimai terminlərin tərkibindəki -ing suffiksi düzəltmə terminlərdə artırılan prefiks hesabına məna çaları dəqiqləşdirilir. (1, s.183,184)

2.2. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin

struktur-semantik xüsusiyyətləri

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı, terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsi dilin inkişafına təsir göstərir. Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində köklü dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, əvvəllər ölkəmizdə terminoloji mühiti dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Çünki həmin vaxtlar xarici dillərdən tərcümə olunan materialların həcmi böyük deyildi, tərcümə prosesinə ciddi nəzarət olunurdu və informasiya vasitələrində verilən materiallar digər tələblərlə yanaşı, ölkə daxilində çap materialları, xüsusilə, dərslik və dərs vəsaitləri, müxtəlif səviyyəli ekspertiza mərhələlərindən keçirdi. Digər tərəfdən, TV-lər, radiolar və digər kütləvi informasiya vasitələri müəyyən tələblərə cavab verməli idi. Ancaq son zamanlar ölkəmizdə xarici KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə terminoloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşmişdir. Belə şəraitdə dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlıların müraciət etmək imkanı olan on-layn resurs bazasının və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlbi mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Bütün bunlar göstərir ki, qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış fərmanı da hazırda məhz bu nəcib işə xidmət edir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi terminoloji baxımdan ayrı-ayrı sahə leksik vahidlərinin məcmuyundan ibarətdir. Müxtəlif peşə-sənət və məşğuliyyət sahələrinin meydana gəlmədiyi tarixin ilkin inkişaf mərhələsində xüsusi sahə terminoloji

sistemləri ayrılıb seçilmirdi. Cəmiyyətin inkişafı, ictimai-iqtisadi formasıyaların dəyişməsi, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi proseslərin dərinləşməsi, cəmiyyət üzvlərinin mülkiyyət münasibətlərinə görə təbəqələşməsi, onlar arasında sinfi və digər münasibətlərin formalaşması, fərdlərin dünyagörüşü, fəlsəfi-ideoloji baxışlar dildə yeni terminlərin, fikrin və gerçəkliyin ifadəsinə xidmət edən leksik vahidlərin yaranmasını zəruri edirdi. Ayrıca bir məşğuliyyət sahəsinin spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və məhdud dairə üçün anlaşılıqlı olan, bir qrup adam tərəfindən anlaşılan və işlədilən bu terminlər aid olduğu sahənin inkişafı ilə bağlı olaraq daha geniş ərazidə və əhali arasında yayılır, ətrafdakıların nitqində işlək vahidə çevrilərək tədricən dilin lüğət tərkibinə daxil olurdu.

Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminləri öz kökünü tarixin dərin qaynaqlarından alır. Bu sahə terminləri xalqın etnogenezi, onu tarixi mövcudluğu və milli təfəkkürünün formalaşması ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminlərinin ümumtürk tarixindən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu kontekstdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi XIX-XX əsrlərdə, daha konkreti isə, XX əsrin 20-ci illərindən sonra süni şəkildə formalaşdırılmış konqlomerat dil təəssüratı bağışlayır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yönümünü araşdıran dilçilərin böyük əksəriyyəti lüğət tərkibinin ən keyfiyyətli zənginləşmə dövrü kimi sovet mərhələsini, daha uzağa gedənlər isə XIX əsrin birinci yarısında Rusiya ilə yaxınlaşmadan sonrakı mərhələni götürür. Əlbəttə, biz Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bu mərhələnin rolunu inkar etmirik. Lakin həmin mərhələdə dilə daxil olan sözlərin, o cümlədən də ictimai-siyasi terminlərin böyük əksəriyyətini elə Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolunda axtarmaq, əski türk və Azərbaycan qaynaqlarından almaq və işlək vahidə çevirmək mümkün idi. Eyni zamanda milli mənşəli ictimai-siyasi terminlərin müxtəlif elm və peşə sahələrindəki anlamları ifadə etmə imkanları güclənirdi. Dilimizin terminoloji leksikasının formalaşmasında və işlədilməsində milli dil vahidləri öz sözyaratma qaydalarına əsaslanır. Lakin digər sahələrdən fərqli olaraq ictimai-siyasi proseslərdə məcburi amillər, subyektiv səbəblər də dilin inkişafına öz təsirini göstərir və izlərini qoyur. Bu

baxımdan ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyasına daxil edilməsinin obyektiv siyasi səbəbi də olmuşdur. Burada işğal və təcavüzün, təzyiq və təhdidin oynadığı rolu nəzərə almaq lazımdır. Bu amillərin təsirinə qədər Azərbaycan dilində ictimai-siyasi leksikanın vəziyyəti necə olmuşdur? Tarixən Azərbaycan dilində bu terminlər öz mənbəyini hardan almışdır? Azərbaycan dilində milli mənşəli ictimai-siyasi terminlərin çəkisi nə qədərdir?

Ümumtürk kontekstində götürülmüş Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminləri də türk dünyasında ayrı-ayrı baxışlar sisteminin hakimiyyət uğrunda mübarizənin ilkin və mükəmməl formalarının yaranması və inkişafına söykənir. Azərbaycanda gedən tarixi proseslər dilin lüğət tərkibinə yeni terminlərin daxil olmasına və bu terminlərin geniş işləklik qazanmasına şərait yaratmışdır. Türk dünyasının tarixi inkişafı qonşu xalqları da bu inkişafa biganə qoymamışdır. Qonşu xalqlar türklərdən dövlət, idarəetmə, milli maraqlar üstündə qurulmuş xarici əlaqələr və digər sahələrdən az şey mənimsəmişdir. Bu gerçəklik mənimsənildiyi kimi həmin anlayışların ifadəsi olan terminlər də digər xalqların dilində, o cümlədən də ərəb, fars, rus və Avropa dillərində də keçmiş, müəyyən fonetik fərqlə bu gün də işlənməkdədir. Bu terminlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri, terminləşməni-terminin "gəzişərək" mənbə dilə qayıtmasını izlədikdən sonra belə bir qənaət yaranır ki, türk dillərinin ictimai -siyasi terminləri yayıldığı arealda ilkin semantikasını bütün dillərdə qorumuşdur.

Ümumiyyətlə, müasir çoxmillətli bir cəmiyyətdə dilin vəziyyətini araşdırmaq həm çətin, həm də əhəmiyyətlidir. Dil siyasəti və situasiyasının başlıca meyillərini üzə çıxarmaq, onun təsir etdiyi amilləri müəyyənləşdirmək tədqiqatçıdan dərin bilik və xüsusi maraq kəsb edir. Ölkəmiz də dil siyasətinə xüsusi diqqət yetirir. Milli kimlik və hər bir azərbaycanlının təbiəti Azərbaycançılığa, milli xarakter və dünyagörüşü ilə əlaqəli formalaşmışdır. Bu amil də dil siyasətinə əsaslanır. Hər kəs ünsiyyət, tərbiyə, təhsil və yaradıcılıq dilini sərbəst doğma ana dilində istifadə etmək hüququna malikdir. Bu dil hüquqları dil situasiyası şəratində ölkəmizdə həyata keçirilir. Dil siyasətinin prinsipləri imkan verir ki, dillərin sərbəst və bərabər inkişafı təmin olunsun. Dilin

qorunması və inkişafı haqqında ünvanlı proqramlar həyata keçirilsin. Belə bir inkişaf dilimizin fəaliyyətini təmin etsin. Bu baxımdan dil siyasəti forması bərabər imkanlar prinsipləri, dili və kommunikativ enerji resurslarının potensialını təşkil edən bütün komponentlərin həyata keçirilməsi üçün müəyyən şərait yaradır.

Müasir dil siyasətinin bir xüsusiyyəti müasir cəmiyyəti yeni reallıqlara uyğunlaşdırmaq üçün etnik dil və mədəniyyətləri də qorumağa imkan və şərait yaratmasıdır. Dünyada gedən integrasiya prosesləri bu baxımdan nəzərə alınmalıdır.

Müxtəlif lüğətlərin elektron versiyasının hazırlanması qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin yad təsirlərə müqavimət göstərməsində həlledici qaynaq kimi dəyərləndirilə bilər. Sosial inkişaf, zamanın dəyişdirilməsinə uyğun olaraq ictimaisiyasi dəyişikliklər vəziyyətə də öz təsirini göstərir.

Dilin vəziyyətini qorumaq üçün görülən tədbirlər kimi müəyyən edilir ki, dil siyasəti səlahiyyətləri daxilində müxtəlif kommunikativ məqsədlər həyata keçirilir.

Çoxmillətli cəmiyyətdə yalnız dil siyasətinin xeyrinə işlər görülür. Müasir dil siyasətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri müasir cəmiyyətin yeni reallıqlarına uyğunlaşmaqdır. Etnik dil və mədəniyyətləri qorumaq da qarşıda duran məsələlərdəndir. Bu baxımdan dünyada gedən integrasiya prosesləri nəzərə alınır, ölkədə gənc nəslin dil tədrisinin təkmilləşdirilməsi üçün ehtiyac olan işlər görülür.

Dilin hüquqi, sosial-iqtisadi və mədəni statusu genişləndikcə o, ictimai funksiyaları da uğurla həyata keçirir. (iş, media, təhsil, mədəniyyət və s. sahələrdə istifadə) (2,s.40)

Avropa ölkələrində dilin vəziyyəti nəzərə alınsa, bizdə dil müxtəlifliyi mürəkkəb bir şəraitdədir. Bu gün qloballaşan dünyada təhsil kontekstində dominant (əlavə) dil müəyyən olunur.

Dil siyasəti və dil situasiyası sosiolinqvistika elminin mərkəzi sistemtörədici anlayışlarıdır. Bu siyasətin əhatəli ictimai-siyasi fəaliyyət məzmunu cəmiyyətin dil həyatının inkişafı proseslərinə şüurlu, məqsədyönlü təsir göstərməyin yalnız elə

xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir ki, onlar dövlət fəaliyyəti ilə əlaqədardır və qanun qüvvəsinə malikdir; ona görə ki, siyasət idarəçilikdə, hakimiyyətdə, qanunçuluqda çıxış edir.

Cəmiyyətin bu və digər sahə terminoloji sisteminin yaranmasında məqsədyönlü fəaliyyəti daha çox ictimai-siyasi leksikada özünü büruzə verir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin bu terminosistemi öz tarixi inkişafında ayrı-ayrı zənginləşmə mərhələləri keçmişdir. Biz belə bir fikirdəyik ki, sovet dövründə Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi leksikası kifayət qədər zənginləşmə imkanı əldə etsə də, bu zənginləşmə müəyyən ölçülər və nəzarət çərçivəsində olmuşdur. Yəni, milli dildə ictimai-siyasi terminlərin alınmasından bir qədər məhdud olmuşdur. Bir ideologiya kimi leninizm özünə müvafiq, o cümlədən də yarandığı dildə terminlərin milli dillərə yeridilməsinə çalışmışdır. Təbii ki, bu ideologiyanın xarakterindən, onun yayılma və anlaşılma çətinliklərinin aradan qaldırılması cəhdlərindən irəli gəlmişdir.

Azərbaycanda milli demokratik hərəkatlar dövründə, istər 1918-1920-ci illərdə, istərsə də, son illərdə cəmiyyətdə gedən proseslər dilin lüğət tərkibinə kifayət qədər güclü təsir göstərmişdir. Bu sahədə ayrı-ayrı dövlət rəhbərlərinin, siyasi xadimlərin və elmi-siyasi əsərlər yazan müəlliflərin xidmətləri böyükdür. Belə fərdi üslublar yeni terminlərin yaranmasına, yayılmasına və dilin lüğət tərkibinə daxil olmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etməsindən və beynəlxalq aləmlə birbaşa təmasından sonra dilin lüğət tərkibinə internasionalizmlərin axını gücləndi. Bu terminlərin Azərbaycan mənşəli milli terminlərlə əvəzlənməsi, yeni terminlərin meydana gəlməsi, dilin arxaik mövqedə dayanan terminlərinin fəallaşması da diqqəti cəlb etdi. Sovet dövründə kommunizm ideologiyası ilə burjua ideologiyası arasında gedən kəskin mübarizə demokratiya, azadlıq, bərabərlik və sosial tərəqqi kimi dəyərlərin cəmiyyətə təqdim edilməsini forma və məzmunundan ibarət idi.

Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi leksikası gerçəkliyi çevik, dolğun və konkret əks etdirmək üçün zəngin imkanlarını büruzə verdi. İctimai-siyasi üslubların

müxtəlifliyi fonunda yeni terminlərin yaranması, fərdi-individual frazeoloji birləşmələrin işləklik qazanması və kütləviləşməsi, dilin digər sahə terminlərinə ictimai-siyasi məzmun verilməsi, türk xalqlarının dilindən və Azərbaycan dilinin dərin qatlarından "yeni" terminlərin meydana gəlməsi müşahidə edilir. (1,s.25)

Söz yaradıcılığının leksik, morfoloji, sintaktik yolu ictimai siyasi leksikada terminlərin meydana gəlməsi zamanı genişlənərək yeni imkanlar üçün şərait yaradır. M.Qasımov Azərbaycan dilinin yeni terminlərin yaranması üçün aşağıdakı üsulları göstərir:

- 1) semantik üsul;
- 2) morfoloji üsul;
- 3) sintaktik üsul;
- 4) kalka üsulu;
- 5) sözlərin ixtisarı və qısaldılması.

İ.Hacıyeva qeyd edir ki, kalka üsulu ilə sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviatürlər) üsulları da semantik üsula daxil edilsə, daha məqsədəuyğun olar. İstər İngilis dili, istərsə də Azərbaycan dilində terminləşmə zamanı sözlər hazır vahidlər kimi götürülür. Amma terminə verilən tələblər nəzərə alınmalıdır. Terminə verilən tələblər isə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- termin dəqiq olmalı, nəzərdə tutulan anlayışın əsas mahiyyətini ifadə etməlidir;
- termin qısa və aydın olmalıdır;
- termin müəyyən sistemləşdirici rol oynamalıdır.

Çoxmənalılıqdan, sinonimlik, omonimlikdən məhrum olmağı zəruri sayılsa da terminlər bu xüsusiyyətlərindən kənar qala bilmir. Emosional ekspressiv çalardan uzaq tutulan terminlər kontekstual baxımdan bu çaları da özündə ifadə edir. Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin ictimai siyasi terminə çevrilməsi semantik transformasiya, ayrı

ayrı terminlərin bir sahə leksikasından ayrılaraq digər sahənin leksik sisteminə keçməsi daha çox milli dilin daxili imkanlarına, onun gerçəkliyi əksətdirmə gücünə, işləklik və anlaşılıqlıq səviyyəsinə söykənir.

Sahə termininin transformasiyası zamanı müxtəlif elm, sənət, peşə, fəaliyyət sahələrinə aid leksik vahid öz semantikasında dəyişiklik edərək ictimai siyasi leksikaya keçir. Terminoloji konversiya kimi özünü göstərən terminləşmə prosesi bəzən hazır termini dilin lüğət tərkibindən tamamilə ictimai siyasi məzmun kəsb etməyən terminlər sırasından alır. Əslində dilin lüğət tərkibinə də həmin termin müəyyən sahədən keçir. “Dövlət” sözü sərvət, mülk, əmlak mənasında daha geniş və konkret bir mənaya millətin müəyyən ərazi, dil, din və mədəniyyət birliyinə söykənən ayrıca fərqləndirici atributlara malik beynəlxalq yuridik vahidə çevrilir və ictimai siyasi leksikada terminləşir. “Sınıf” dərəcə keçilən otaq mənasından cəmiyyətdəki müəyyən zümrənin adını işarələyən vahid kimi çıxış etməyə başlayır. “Elçi” oğlan evindən qız evinə razılaşma üçün göndərilən adam və ya heyətə deyilir ama indi “səfir” sözünü əvəzləyib geniş mənada işlənə bilər.

İctimai siyasi proseslər milli dilin lüğət tərkibində ayrı ayrı terminlərin yeni mənə kəsb etməsinə, semantikasını genişləndirməsinə, səbəb olur, dil vahidinin termin kimi statusu möhkəmlənir müəyyən fikrin ifadəsində zəruri elementə çevrilir. İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində olan sözlərin müəyyən qismi ictimai dəyişikliklər nəticəsində yeni mənə kəsb etmiş və ya mənəca genişlənmişdir. Milyonçu , milyoner, istismar , müqəddəs, şəhid , mübarizə, yarış.

Dilin lüğət tərkibində olan sözlər ya mənə daralması ya da müəyyən obyektiv zərurət nəticəsində əvvəlki semantik tutumunu itirərək başqa sahəyə keçir. Məsələn bizim dildə olan “bəy”, “xanım” tipli sözlər əvvəl imtiyaz sahibi bildirən şəxsi bildirdiyi halda , müasir dövrdə daha çox müraciət şəklində istifadə olunur.

Dilin lüğət tərkibində olan ictimai siyasi terminlərin zənginləşməsində çoxmənalılığın da rolu danılmazdır. Bəzi sözlər kontekst daxilində digər sözlərlə birləşib termin əmələ gətirir.

Məsələn: azad-azadpərvər, azadlıq hüququ, din azadlığı; vergi-vergi haqqı, gəlir vergisi, gömrük vergisi; milli-milli haqlar, milli mübarizə, milli mənafe, milli mədəniyyət, milli mənlük.

Dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşmə mənbələrindən biri də omonimləşmədir. Leksik qrammatik omonimlik təşkil edən terminlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: vergi(rüsum)-vergi(istedad), qurğu(hiylə)-qurğu(alət).

Sinonimləşmənin də bu sahədə rolunu inkar etmək olmaz. Lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən ictimai siyasi terminlərin sinonimik yaratmasını 2 yolla göstərmək olar:

1) digər dildən alınma ilə milli dildəki sözün sinonimliyi. Məsələn : heysiyyət – mənlük, xarici – yadelli, səfir – elçi, müasir – çağdaş

2) özgədil sözlərin öz aralarındakı sinonimlik . Məsələn: populyar – məşhur, barbar – vəhşi, qələbə - zəfər, inkişaf –tərəqqi.

Dildə antonim yaradan sözlər də lüğət tərkibinin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsində, ictimai siyasi terminlərin sayının artmasında mənbə rolunu oynaya bilər. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi sözlərin qarşılıqları antonimlik yarada bilər: anarxiya – demokratiya, hakim – məhkum, ağa – nökar, vətən – qürbət və s.

Müəyyən hallarda termin yaratmaq üçün kalka üsulundan da istifadə olunur. Kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün onların modeli üzrə qurulan sözlərdir. Məsələn, əgər Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalka edilən termin sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə yaranmış düzəltmə sözdürsə, tərcümə zamanı həmin sözün dəqiq qarşılığı və həmin şəkilçiyə uyğun şəkilçi götürülür. Məsələn: samokritika- özünütənqid, rukopisəlyazması və s. Amma elə sözlər də vardır ki, onlar aid olduqları məfhumlarla birlikdə bir ölkədən digərinə, bir dildən başqasına keçərək beynəlxalq terminlərə çevrilirlər.

Termin bu və ya digər məfhumu sadəcə olaraq ifadə etmir, həm də öz növbəsində

məfhuma təsir edir, onu dəqiqləşdirir, aralıq hadisələrdən ayırır. Elm və texnikanın bu və ya digər sahəsinin terminologiyasını bilmədən, həmin sahəni lazımi dərəcədə öyrənmək mümkün deyildir. Elmi fikrin inkişafı terminologiyanın inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Terminologiya elm öyrənməyin açarıdır.

Dilimizin mühüm hissəsini təşkil edən terminlər öz-özünə yaranmır və dəyişmir. Yeni yaranan və dəyişən terminlərin leksikonumuza daxil olmasında mətbuatın da mühüm rolu var. Mətbuat yalnız yaşadığımız ictimai-siyasi və mədəni həyatın deyil, həm də ana dilimizin aynasıdır. Dilimizin zənginləşməsi, yeni sözlərin ümumişləklilik qazanması mətbuatın inkişafı ilə bağlıdır.

Müstəqillik qazandıqdan sonra respublikamızın başqa ölkələrlə həm iqtisadi, həm də siyasi əlaqələrinin genişlənməsi dilimizin terminologiyasını yeni sözlərlə zənginləşdirmişdir. İstər mətbuatda, istərsə də məişətdə bu terminlərin bir qismi işlənməkdədir. Sponsor, parlament, imic, lider, kompyuter sözlərini başa düşməyən çox az adam tapılar. Bu sözlərin dilimizin lüğət tərkibinə və məişətimizə belə tez daxil olması və müntəzəm işlənmək hüququ qazanması daha çox informasiya vasitələrinin bolluğu ilə bağlıdır.

Dilin zənginləşməsinə təsir edən siyasi amillərdən danışarkən dünyada və xüsusilə də bölgədə gedən siyasi prosesləri unutmamaq olmaz, çünki onlar mütləq dildə öz əksini tapır: prezident (MK-nin I katibi), Milli Məclisin spikeri və vitsespikeri, İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil- Ombudsman, Müəllif hüquqları Agentliyi, Dini Qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsi, Avrointegrasiya Milli İctimai Komitəsi, Polis Akademiyası, litsey və kolleclər, bələdiyyə sistemi, atəşkəs rejimi, vasitəçilik missiyası, monitoring, brifinq, sammit, tolerantlıq, şəffaflyq, separatçılıq, antiterrorizm koalisiyası, narkotrafik və s.

Müasir dövrdə termin kimi işlənən spiker, lobbi, ekologiya, internet və s. sözlərin ümumişlək sözlərə çevrilmə prosesi gedir. Lakin bu proses elmi, ictimai-siyasi anlayışları əks etdirən bütün terminlərə aid edilə bilməz. Elə terminlər var ki, onlar uzun müddətdən sonra belə öz funksiyasını qoruyub saxlaya bilər. Mətbuatda işlək olan

bu terminlər ümumxalq dilinə, məişət leksikonuna daxil ola bilmir. Koalisiya, reputasiya, sindrom, integrasiya, sfera terminləri kütləvi informasiya vasitələrində tez-tez işlənsə də, termin olaraq qalır.

Dilimizin lüğət fonduna daxil olan terminlər çox vaxt dilimizin qaydaqanunları nəzərə alınmadan kortəbii surətdə qəbul edilir. Vaxtilə ərəb-fars və rus dillərindən alınan terminlər haqqında da bunu demək olar. Müasir dövrdə mətbuatda bir sıra terminlər paralel işlənir: bilgisayar-kompyuter, münaqişəinsident, layihə-proyekt, vəsait-investisiya, tərkib-kontingent, mühit-atmosfer, himayədar-sponsor, arasıkəsilmədən-intensiv və s.

Bizim fikrimizcə, eyni anlayışları ifadə edən bu paralellərin birincisi işlənersə, daha münasib olar. Çünki işlənmə məqamından asılı olaraq birincilər bəzən həm termin, həm də ümumişlək söz vəzifəsini daşıya bilər. Paralel terminlərin işlənməsi mətbuat dilini artıq sözlə yükləyir və anlaşılmazlıq yaradır.

Kütləvi informasiya vasitələri ictimai-siyasi terminlərin yaranmasında, işləklik qazanmasında, terminoloji sistemin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Qəzet, jurnal, radio və televiziyanın bu barədə imkanları genişdir. Digər sahə terminlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlərin kütləvilikə meyli bu sahədə informasiya vasitələrinin iştirakını zəruri edir. Kütləvi kommunikasiya vasitələri gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri, ictimai-mədəni inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mühüm yeniliklər işıqlandırılır.

Azərbaycan dilinin quruluşu elmi terminləri qarşılayacaq xüsusiyyətə malikdir. O öz-özünü kökündən yarada bilən, işləndikcə zənginləşən bir dildir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Qloballaşma dövründə millətlərarası münasibətlərdə etnodil prosesləri, çoxdilli, polietnik cəmiyyətlərdə dövlət dili siyasəti sosial fəlsəfənin ən aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Müasir millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin gərginliyinin artdığı, dünyada münaqişələrin genişləndiyi bir şəraitdə milli dil siyasətinin reallaşması dövrün nəzəri və aktual problemi kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan Azərbaycan cəmiyyətinin sabitliyinin gücləndirilməsi dil, mədəni və konfessional münasibətlərinin daxili inteqrasiyasının möhkəmləndirilməsi qarşısında əsas məsələ olaraq durur. Uğurlu dövlət dili siyasəti milli münasibətləri tənzimləməklə yanaşı, həm də ölkədə yaşayan bütün xalqların, etnos və etnik qrupların qarşılıqlı anlaşmasına, cəmiyyətdə demokratiyanın, tolerantlığın inkişafına, bütün dillərin qorunub saxlanmasına səbəb olur. Dil siyasətinə “ideoloji və sosioloji prinsiplərin ümumiləşmiş ifadəsi, müəyyən ideologiya əsasında dövlətin dilin funksiyasına və inkişafına nəzəri-praktiki münasibəti” kimi baxan Afaq Rüstəmovə yazır: “Dil siyasəti hər bir xalqın milli siyasətinin tərkib hissəsidir. Dil siyasətinin çoxmillətli və mono-millətli dövlətlərdə özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır”.(42, s.163)

Çoxmillətli Azərbaycanda dövlət dil siyasəti spesifikliyi ilə fərqlənir. Problemin aktuallığı ondadır ki, Azərbaycan dili dövlət dili kimi ölkəmizdə yaşayan bütün xalqların, milli azlıqların, etnik qrupların ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, onların hər birinin dillərinin və mədəniyyətlərinin sərbəst inkişafını təmin edir, dilindən, dinindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqları qorunur, dövlət və cəmiyyət qarşısında vəzifələrin yerinə yetirilməsi təmin olunur, bərabərhüquqlu insanların yaşadıkları, millətlərarası münasibətlər mədəniyyətinin formalaşdığı demokratik, sivilizasiyalı, humanist, ədalətli, tolerant, multikultural cəmiyyət daha da inkişaf etdirilir. Müstəqillik əldə edilənədək Azərbaycan dili nə qədər inkişaf etsə də həqiqi dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməmişdi. Milli dövlətçiliyin inkişafı dövlət dilinə də təsir edir, onu ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz edən güclü siyasət dilinə çevirir. Bu gün milli-etnik varlığımızın ayrılmaz atributu olan Azərbaycan dili “adi ünsiyyət vasitəsindən elm və siyasət dilinə, dövlət dilinə çevrilmiş kamil bir dildir”. (2,s.43)

Uğurlu dövlət siyasəti yürüdən Azərbaycan etnik dillərin bərabər hüquqlu inkişafını, dil mədəniyyətinin daha da yüksəlməsini, bütün vətəndaşların dil hüquqlarına hörmət edilməsini, bütün xalqların və milli azlıqların qarşılıqlı anlaşmasını və mənəvi zənginləşməsini, onlar arasında həmrəylik və dostluğun möhkəmlənməsini, demokratik dəyərlərin reallaşmasını təmin edir. Tədqiqatçılar dövlət dilinin statusu məsələləri ilə bağlı problemlərin həllində olduqca ehtiyatlı mövqe tutulmasını tövsiyə edirlər: “Bu problemin həlli zamanı heç bir vəchlə milli fərqi aradan götürülməsi, yaxud hər hansı bir xalqın (böyük və ya kiçik) milli dilinin sıxışdırılması mövqeyindən çıxış edilməməlidir. Əksinə bütün dillərin həmrəyliyi, tam mənada bərabərliyi, bütün xalqların milli tarix və mədəniyyətlərinə hörmət əsasında qurulmalıdır”.(5, s. 21-22)

Müstəqillik illərində termin yaradıcılığında əsas mənbə kimi türk dillərindən istifadə edilməkdədir. Hal-hazırda müstəqil Azərbaycan, türkmən, qazax, özbək və qırğız xalqları ilə Türkiyə arasında əlaqələrin həcmi və intensivliyi durmadan artmaqdadır. Hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı, bu qohum dillərin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərir. Tarixi-mədəni, təhsil, iqtisadi-siyasi, diplomatik, beynəlxalq və s. sahələrlə bağlı söz alıb söz verirlər.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan ayrı-ayrı sözlərdən istifadə etməklə fərdi üslub nəticəsində yaradılan söz birləşməsi və mürəkkəb söz strukturlu ictimai-siyasi terminlər, fikrin daha orijinal və təsirli çatdırılması üçün ayrı-ayrı siyasi xadimlər, ideoloq və dövlət başçıları, o cümlədən də elmi-siyasi yaradıcılıqla məşğul olan adamlar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində Sovet dövründə və Sovet dövrünə qədərki mərhələdə mövcud olan müxtəlif sözlərin birləşdirilməsi yolu ilə yeni ictimai-siyasi məzmun ifadə edən leksik vahidlərə daha çox üstünlük verirlər. Bu zaman yaranan dil vahidləri həm həqiqi mənanı, həm də məcazi mənanı ifadə edə bilər:

a) həqiqi mənalı: informasiya təzyiqi, külli suverenlik, demokratik Azərbaycan bloku, milli təhlükəsizlik, demokratik fikir, siyasi klan, milli ordu, ümumbəşəri ekoloji fəlakət, demokratik seçki və s.

b) məcazi mənalı: peşəkar dilənçi, kölə azadlığı, oyuncaq dövlət, alovlu çıxış, Şərqin qapısı, azadlıq aşiqi, siyasi aysberq, əsrin müqaviləsi və s.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini ayrı-ayrı sahə leksik sistemlərindən ibarət olduğu kimi hər bir sahə leksik sistemi də özlüyündə mikrosistemlərdən ibarətdir. Biz özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətlərə malik olan bu mikrosistemlərin semantik qruplar halında ayıraraq təsnif etməyi məqsəduyğun sayırıq.

Azərbaycan dili ictimai-siyasi terminləri aşağıdakı semantik qruplara bölünür:

1. İctimai-siyasi formasiya, dövr, mərhələ bildirən ictimai-siyasi terminlər: *kommunizm, ibtidai-icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm, imperializm, yenidənqurma, müasir, çağdaş, keçmiş, gələcək, antik, durğunluq, kapitalizm* və s.
2. İdeoloji-siyasi cərəyan, partiya və siyasi dünyagörüşü bildirən ictimai-siyasi terminlər: *anarxizm, ateizm, bolşevizm, liberalizm, realizm, dekabrist, avanturizm, semitizm, idealizm, kosmopolotizm, kadet, faşizm, liberal-demokratiya* və s.
3. Dövlət quruluşunu və dövlətlərarası birlikləri bildirən ictimai-siyasi terminlər: *avtoritar, azad, alyans, blok, vassal, diktatura, dövlət, imperiya, ittifaq, konfederasiya, metropoliya, monarxiya, muxtariyyət, mütləqiyyət, oliqarxiya, respublika, unitar, federal, feodal, cümhuriyyət* və s.
4. Siyasi titul, vəzifə və digər bu sahəyə aid məşğuliyyət anlayışları bildirən ictimai-siyasi terminlər: *qazi, deputat, diplomat, başkan, başçı, missioner, emissar, katib, kətxuda, nazir, müvəkkil, müvəşir, imperator, senator, divanbəyi, diktator, direktor, darğa, xan, xaqan, vali, hökmdar, padşah, prezident* və s.
5. Sinif, zümrə və sosial vəziyyət bildirən ictimai-siyasi terminlər: *ağa, bəy, iqtidar, müxalifət, bürokrat, bütərəst, vasitəçi, rəiyyət, kommunist, kasıb, yadelli, düşmən, vassal, bütərəst, vətəndaş, qaçqın, fəhlə, yoldaş, kübar, ideoloq* və s.
6. Siyasi proses, hadisə və vəziyyət bildirən ictimai-siyasi terminlər: *boykot, asayiş, bərabərlik, qəsb, qiyam, yetərsay, nümayiş, referendum, konfrans, təxribat, təttil,*

konfrans, seçki, islahat, ictimai, hərbi, cəng, mücadilə, qadağa, ekspansiya və s.

7. Rəsmi sənəd adları bildirən ictimai-siyasi terminlər: *anayasa, akt, aksiya, buyruq, bəyanat, bəyannamə, bildiriş, vəsatət, vasitə, vəsiyyə, doktrina, viza, deklarasiya, dekret, elan, əsasnamə, əmr, ərizə, etibarnamə, yarıq, konstitusiya, müraciət, töhmət, fərman, çağırış, şikayət, təlimat, töhmət, təqdimat* və s.

İctimai-siyasi terminlərin Azərbaycan dilində belə semantik qruplara bölünməsi bu dil vahidlərinin mənşə və etimologiyasının müəyyənləşdirilməsi, mikrosahə vahidlərinin hansının dildə üstünlük təşkil etməsinin dəqiqləşdirilməsi üçün lazımdır. Eyni zamanda belə qruplarımız Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ictimai-siyasi terminlərin kəmiyyəti haqqında geniş təsəvvür yaradır. Nəzərə alsaq ki, digər sahə terminləri də mətndaxili situasiyalarda ictimai-siyasi leksik vahid kimi çıxış edir, onda bu terminlərin ümumi çəkisi haqqında daha aydın təsəvvür əldə edirik. (1,s.111-114)

2. 3. İctimai-siyasi terminlərin ingilis və Azərbaycan dillərində rolu

Yaşadığımız əsrin ictimai-siyasi və coğrafi mühiti mühüm təsir amili kimi özünü həyatın bütün sahələrində göstərir. Belə ki, bu əsrdə bütün sahələrdə, xüsusilə diplomatiya sahəsində dövlətlərarası əlaqə, bağlamaları saziş və müqavilələr, keçirilən samitlər və beynəlxalq konfranslar dünyanın bir çox ölkələrində müzakirə olunur. Məhz tərcümə müxtəlifdilli sistemlərin bir-birini anlaması və dərk etməsi zamanı ünsiyyət prosesində vasitəçi rolunu oynayır. Daha tam əlaqə müxtəlifdilli kommunikanların ünsiyyəti mətn tərcüməsi orijinala tam yaxın olan zaman yaranır.

İctimai-siyasi mühitin inkişafı ilə əlaqədar bu sahə üzrə yeni söz və terminlər yaranır və həmin leksik vahidlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi zəruriyyəti doğur. Tərcümə zamanı tərcüməçinin qarşısına çıxan problem nəinki tərcümə sahəsində təcrübə çatışmamazlığı, həmçinin müəyyən sahə terminologiyası ilə bağlı olur.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə çoxlu sayda ölkələrin diplomatik nümayəndəlik və korpusları fəaliyyət göstərir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən

tərcüməçidən tələb olunur ki, məhz həmin sahənin terminologiyası haqqında bilik və anlayışı olsun. Əlbəttə ki, tərcüməçi təhsil aldığı zaman bütün sahələrin terminologiyasını öyrənə bilməz. Ancaq buna baxmayaraq gələcək tərcümə sahəsi ilə məşğul olacaq tərcüməçilərə ölkənin daha aktual elm və texnika sahələrinin terminologiyasını aşılamaq olar. Məs. hüquq, təbib, hərbi, elmi-texniki, eləcə də diplomatiya və s.

Siyasət ilə bağlı söz və terminlər aşağıdakı leksik-semantik bölgülər üzrə qeyd olunmalıdır:

I. Diplomatik səlahiyyət və vəzifə adları. Hər bir rəhbər və vəzifə adı əksər hallarda bu və ya digər təşkilatın, idarənin və s. rəhbəri, başçısı anlamında işləndiyindən həmin vəzifələrin mahiyyəti də mürəkkəb xarakter daşıyır. Ona görə də diplomatik vəzifə və rəhbərlik bildirən adların əksər hissəsi, ya mürəkkəb terminlərlə, ya da diplomatik termin – söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Çünki hər bir vəzifəni fərqləndirmək üçün xüsusi təyin edici sözlər də işlədilir ki, bunlar da geniş şəkildə definitivləşdirilir, onlarla nominativlik məzmunu ilə yanaşı, definitiv funksiyanın da üzə çıxmasına şərait yaradır. Məs. *səfir, attaşe, birinci, katib, konsul* kimi sadə terminlərin tərcüməsi çətinlik törətmir. Tərcümə olunan dildə *ambassador, attache, first secretary, consul* kimi ekvivalenti tapılaraq verilir.

II. Beynəlxalq təşkilat və idarələrin adları – termin söz birləşmələri şəklində qurulur və mürəkkəb quruluşlu dil vahidləri kimi ayrı-ayrı təşkilat və komitələrin adlarının dəqiq şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir:

Beynəlxalq Volyuta Fondu – International Currency Fund,

Central-Intelligence Agency – Mərkəzi Kəşfiyat Agentliyi (CIA),

North Atlantic Treaty Organization (NATO) -Şimali Atlantika Müqaviləsi

Təşkilatı, United Nations Organization (UNO) -Birləşmiş Millətlər Təşkilatı.

Bəzi ölkələrin, beynəlxalq təşkilatların adları qısaldılmış şəkildə əks etdiriləndə

və həmin sözlərin açıqlanmasında geniş ifadə (deyiliş) tərzi yaranır: *USA (United States of Amerika) – Amerika Birləşmiş Ştatları*

UNO – (United Nations Organization) – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı,

FBI – Federal Bureau of Investigation – Federal Tədqiqatlar Bürosu

İctimai və beynəlxalq təşkilatların adlarındakı bəzi sözlər tərcümədə digər leksik vahidlərlə əvəzlənir.

The President of United Nations Organization – birləşməsindəki “president”

internasional termin olduğu kimi deyil, “sədr” kimi tərcümə olunur.

III Beynəlxalq görüş və sazişlərin adları. Bu terminlər adətən ingilis dilinə səciyyəvi olan mürəkkəb tərkibli söz birləşmələrindən ibarətdir. Bir neçə sözün eyni tərkibdə birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirməsi geniş yayılmışdır. Belə mürəkkəb terminlər Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən, ayrı-ayrı söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

The House of Representatives – Nümayəndələr Palatası

PACE – Parliamentary Assembly of the Council of Europe – AŞPA Avropa Şurası Parlament Assambleyası.

Terminoloji mətnin tərcüməsi bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə müqayisədə bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bu da terminologiyanın xüsusiyyəti ilə əlaqəlidir.

Terminologiyanın əsas xüsusiyyəti onun dilinin xüsusi terminlərlə və qısaltmalarla zəngin olmasıdır. Terminoloji mətndə qarşıya çıxan yeni çoxlu sayda terminlərin, hətta lüğətlərdə belə qeyd olunmayan terminlər tərcümə zamanı əsaslı çətinliklər törədir. Bu terminlərin çoxluğu dilin söz ehtiyatının qeyri-sabit, bərəkətli və axıq qatını təşkil etməsi ilə əlaqədardır.

Tərcümənin xüsusi kommunikativ əhəmiyyəti vahidi kimi terminin adekvat tərcüməsi məsələsi mətn vahidi kimi funksional olan termin, bu mənada nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlifdilli mətnlərin tərcüməsi zamanı tərcüməsi demək olar ki, mümkün olmayan söz və ifadələrin uyğun tərcüməsi zərurətindən bu termin, yəni “adekvatlıq” termini yaranmışdır. Adekvat tərcümə dedikdə, anlayışın mənasının tam və ya birmənalı çatdırılması nəzərdə tutulur, yəni tərcümə olunan dildəki terminin başqa dildə eyni məna ifadə edən sözlə əvəz olunmasıdır. Adekvat tərcümə orijinalın məzmununun məna və üslubi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Terminin adekvat tərcüməsinə olan tələb onun hərfi tərcüməsindən qaçmasına kömək edir. Hərfi tərcümə bir qayda olaraq bir mənada mənfi qarşılır. “Hərfilek” əsas fikrin mənasını korlayır, anlaşılmaqlığa gətirib çıxarır. Bu xüsusilə də terminə aiddir. Termin və onun ifadə etdiyi məna ilk növbədə aid olduğu mətnin mənasını ifadə etməlidir. Bununla da, terminin adekvat tərcüməsi zamanı termin (eyni anlayışla bağlı ifadənin dil forması) və onun mənası ilə növbədə anlayışın məzmunuyla müəyyən olunmalıdır.

Diplomatik terminlərin tərcüməsi zamanı aşağıdakı tərcümə üsullarına rast gəlinir:

- 1) terminin olduğu kimi alınması;
- 2) hərfi tərcümə (kalka etmə);
- 3) terminoloji ekvivalentin tapılması;
- 4) terminin təsviri tərcüməsi.

-Mətnlə dildən alınma terminlər. Bu zaman termin özü ya tam, ya da tərəflərindən biri terminin sürəti kimi tərcümə olunur.

Məsələn, *Diplomatic Corps* – *Diplomatik korpus*, *Diplomatic Agent* – *diplomantik agent*, *Memorandum* – *memorandum* və s.

Misallardan göründüyü kimi, bu üsulla tərcümə terminin səs və qrafik, yəni forma və məzmun uyğunluğu olduğu kimi saxlanılır. Termin olduğu kimi internasional termin olduğu halda tərcümə olunur. İnternasional termin dedikdə, tam və ya qismən ümumi semantikaya malik, orfoqrafik, yaxud fonoloji cəhətdən nəzərə çarpacaq

dərəcədə yaxın olan, beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın əksər dillərində (o cümlədən qohum olmayan dillərdə) işlənən sözlər nəzərdə tutulur.

-Hərfi tərcümə zamanı termin və ya onun elementi sözbəsöz tərcümə olunur. Burada əvvəlki haldan fərqli olaraq, səs və qrafik uyğunluq saxlanılır.

Məsələn, Verbal Nota – Verbal Nota

Bir çox diplomatik terminlər Azərbaycan dilinin terminologiyasına rus dilindən hərfi tərcümə olunaraq keçmişdir.

-Müqayisəli terminlər. Tərcümə zamanı tərcüməçi tərəfindən mətnin mənasının saxlanması mütləq təmin olunmalıdır. Xüsusən də diplomatik mətnlərin tərcüməsi zamanı cümlənin dəqiq tərcüməsi mütləqdir.

-Təsviri tərcümə. Əgər termini yuxarıda qeyd olunan üsullarla tərcümə etmək mümkün deyilsə, o zaman onun təsviri tərcüməsi ehtiyacı yaranır. Daha doğrusu termin digər dilə izahlı bir qrup sözlə çatdırılır.

Məsələn, başqa ölkə ərazisindən miniklə keçib getmək hüququ – *transit right*;

vəzifəyə təyin olunmaq haqda etimadnamə - *credential on the appointment to a post*.
(52,s.467-468)

Adətən təsviri tərcümə sözbəsöz və ya olduğu kimi tərcüməyə əsaslanır. Əvvəllər izahlı şəkildə tərcümə olunan termin vaxt keçdikcə olduğu kimi, tərcümə oluna bilir. Buna görə də ikidilli terminoloji tərcümə lüğətində belə terminlərin olduğu kimi tərcüməsi ilə yanaşı onun təsviri tərcüməsi qeyd olunmalıdır.

Azərbaycan dili son illər ərzində yeni sözlər, terminlər, istilahlər və ifadələrlə zənginləşmişdir və bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Xalqımızın şüuru, ruhu, mədəniyyəti və bədii zövqü dəyişdiyi kimi dünyada baş vermiş siyasi-iqtisadi və ictimai dəyişikliklər nəticəsində onun ifadə tərzində də, düşünmə formaları da dəyişmişdir. Bu baxımdan son dövrlərdə tərcümə köklü dəyişikliyə məruz qalmışdı və eyni zamanda müasir dövrün tələblərinə cavab verməlidir və yeni siyasi, iqtisadi və ictimai

şüurun formalaşmasına xidmət etməlidir.

Hər bir dildəki söz və ifadələr özlərinə məxsus forma və mənaya malik olur. Müxtəlif dillərin bir-birindən fərqi ondadır ki, dil vahidləri formasına görə birbirindən fərqləndiyi halda məzmununa, başqa sözlə mənasına görə bir-birinə uyğun gəlir. Burada xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, dil vahidlərinin əksəriyyəti çoxmənalı olur və mətn daxilində sözlərin özünəməxsus üslubi xüsusiyyətləri meydana çıxır. Ona görə də, tərcümə zamanı sözlərin çoxmənalılığına mətn daxilindəki mənə çalarlığına diqqət yetirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan əlavə tərcümə prosesində orijinal mətnin üslubunu, emosionallığını, ifadə tərzini olduğu kimi saxlamaq lazımdır. Müasir dövrdə həm yazılı, həm də şifahi tərcümə geniş yayılmışdır. Yazılı və şifahi tərcümə eyni zamanda bədii və elmi tərcümə kimi iki növə ayrılır. Elmi tərcümənin əsas qollarından biri siyasi-publisistik əsərlərin tərcüməsidir. Şifahi tərcümənin iki əsas növü mövcuddur: a) fasiləli və b) ardıcıl (sinxron) tərcümə. Yazılı tərcümədə tərcüməçi daha artıq imkanlara malik olduğu halda şifahi tərcümədə vaxt imkanı məhdudlaşır. Sinxron tərcümə zamanı danışanın nitqi ilə dilmancın tərcüməsi fasiləsiz olaraq həyata keçirilir. Bu növ tərcümədən elmi və ictimai-siyasi konfranslarda, qurultaylarda, yığıncaqlarda və təkbətək siyasi görüşlərdə istifadə edilir. Siyasi mətnlərin tərcüməsində üslubi cəhətlərin tərcüməçi tərəfindən dərinləndirilməsi nəticədə etibarilə onun, yəni tərcüməçinin məharətinə və yüksək səviyyədə tərcümə etməsinə gətirib çıxarır.

Tərcümədə iki başlıca moment özünü büruzə verir:

- a) tərcümə olunacaq fikrin tam başa düşülməsi;
- b) başa düşülənin adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması.

Bu iki momentin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində özgə dildə söylənilmiş fikir semantik, üslubi və qrammatik nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur. Hər bir sözün leksik mənası və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı onun qrammatik mənə və vəzifəsi müəyyən edilir. Tərcümə dil öyrənənin yaddaşını möhkəmlətməklə yanaşı onun söz

ehtiyatını zənginləşdirir və istifadə olunan üslubun mahiyyətini dərk etməkdə dərindən kömək edir.

İctimai-siyasi əsərlərdə hər hansı müəyyən bir məzmunu malik olan məlumat hökmən təbliğat-təşviqat səciyyəli olduğu üçün bu qəbildən olan əsərlərdə üslubi vasitələrə daha geniş yer verilir. Bunların sırasında sintaktik üslubi və ifadə vasitələri daha çox üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai-siyasi əsərlərin dili yazılı nitqin elementlərini özündə daha çox daşımaya baxmayaraq, danışığ dilinin, başqa sözlə, şifahi nitqin elementləri üslubi vasitə kimi bu növ əsərlərdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əsər və ya nitq bir başa oxucuya və ya dinləyiciyə yönəldiyi üçün orada emosional təsir qüvvəsinə malik olan üslubi vasitələrdən ritorik suallardan, təkrarın müxtəlif növlərindən, paralel konstruksiyalardan nitqin kəsilməsindən, ellipslərdən, antitezadan və sairədən geniş istifadə olunur.

Bir sıra dilçilər ictimai-siyasi əsərlərin dili və üslubu ilə bədii əsərlərin dili və üslubu arasında daha çox yaxınlıq olduğunu və «neytral» tərcümənin istifadəsinin əleyhinə çıxırlar, çünki onların fikrincə «neytral» üslub və «neytral» tərcümə özlüyündə quru olduğu üçün heç bir emosional çalarlığa malik olmur və bunun ictimai-siyasi üsluba şamil edilməsi qeyri-mümkündür.

İctimai-siyasi mətnlərin tərcüməsi hər iki dildə işlənən terminlərin dəqiq olması ilə yanaşı ayrı-ayrı frazaların sərbəst surətdə işlənməsinə yol verir və bu ümumi məzmunu heç bir xələl gətirmir. İctimai-siyasi mətnlərin tərcüməsində hər sözün, hər ifadənin, hər cümlənin üslubi və leksik cəhətdən düzgün verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır və tərcüməçidən həm siyasi savad, həm dərin bilik, həm geniş dünyagörüşünü həm hər iki dilin incəliklərini və üslubi xüsusiyyətlərini fərqləndirmə qabiliyyəti, həm də zəngin söz bazası tələb edir və onun «tərcüməsinin yalançı dostları»nın toruna düşməməlidir. «Tərcüməçinin yalançı dostları» hər iki dildə formaca oxşar, lakin məzmunca və məna etibarilə müxtəlif olan xüsusi leksik mikrosistemi əhatə edir. Adətən, bu sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur və eyni kontekstlərdə təsadüf edilirlər. Elə bu səbəbdən də onlardan istifadə edərkən və ya tərcümə zamanı səhvə yol verilir. Açıq-aydın metaforik olmasına baxmayaraq artıq ənənəvi terminə çevrilmiş

«tərcüməçinin yalançı dostları» ifadəsi hərfi mənada başa düşülməməlidir və hər iki dildə işlənən bu omonim sözlərin semantik-üslubi və qrammatik xüsusiyyətlərini nəzərdə tutaraq, müasir danışıq dilinin emosionalekspressiv cəhətlərinə istinad etmək labüddür. Məsələn, ingilis dilindəki «analogical» sözünün qarşılığı kimi Azərbaycan dilində səhvən «analoji» sözünü götürürlər. Lakin ingilis dilindəki «analogical» sözünün aşağıdakı iki mənası özünü göstərdiyi halda:

1. Əşyaların və hadisələrin nisbi oxşarlığına əsaslanan (məs.: the analogical method).
2. Məcəzi (məs.: the analogical usage of words)

Azərbaycan dilindəki «analoji» sözü ingilis dilinə tərcümədə «oxşar» - similar, identical mənasını daşıyır, məsələn: analoji hadisələr – similar cases, analoji konstruksiyaya / quruluşa malik olan identical in design kimi tərcümə olunur.

İngilis dilindəki «conductor» sözü: a) rəhbər, aparıcı rol daşıyan şəxs, b) bələdçi, c) dirijor, d) keçirici və s. mənalar daşdığı halda, Azərbaycan dilindəki «konduktor» sözü yalnız «biletsatan» və ya «biletçı» mənasında işlənir və ingilis dilinə «ticket collector» kimi tərcümə olunur.

«Dispatcher» sözü ingilis dilində a) ekspeditor (əmtəəni və ya məktubları göndərildiyi yerə çatdıran adam), b) nəqliyyatın və ya müəssisənin işini idarə edən adam; c) cəmdə amerikan ingiliscəsində «hər iki tərəfi eyni olan oyun daşı» mənasında işləndiyi halda, Azərbaycan dilindəki «dispetcher» sözü ingilis dilinə tərcümədə yalnız («traffic» controller) mənası verir.

«Execution» ingilis dilində a) həyata keçirmə, realizə etmə; b) ifa etmə (musiqi və s.); c) ölüm cəzasını həyata keçirmə; d) məhv etmə, darmadağın etmə mənalarında işləndiyi halda Azərbaycan dilindəki «ekspressiya»- 1) a) flogging (fiziki cəza vermə); b) strapping (qayıqla döymə); c) birching (çubuqla döymə mənalarında). 2. Məhkəmə və ya inzibati qərarın icrası (execution of a sentence); 3) Kütləvi cəza (punitive execution) və s. mənalarda işlənir.

«Extra» sözü ingilis dilində əlavə, üstəlik mənalarını verir, məsələn, «extra

duties» əlavə vəzifələr. *You will receive extra pay for extra work. Siz əlavə iş üçün artıq maaş alacaqsınız.*

Azərbaycan dilindəki «ekstra» sözü isə «ən yüksək keyfiyyətli, ən əla növ» mənalarını daşıyır.

Fundamental sözü ingilis dilində «əsas, əsaslı mənalarını daşıyır, məsələn: the fundamental rules» - əsas qaydalar; «fundamental improvement» -əsaslı yaxşılaşma.

Azərbaycan dilindəki «fundamental» sözü: a) möhkəm, böyük; fundamental bina, ingiliscə solid building; b) dərin, hərtərəfli; fundamental bilik ingiliscə thorough knowledge; c) əsaslı; fundamental tədqiqat ingiliscə fundamental investigation; d) möhkəm, doyunca olan; fundamental yemək ingiliscə hearty meal; e) əsas, baş; fundamental kitabxana ingilis dilində main library kimi işlənir.

«Intelligent» sözü ingilis dilində: a) yüksək əqli qabiliyyətə malik olan, ağıllı, zəkali mənasını daşıyır. Məsələn: intelligent face – ağıllı sifət ifadəsi; intelligent answer – ağıllı cavab; b) dərrakəli, hər şeyi tez anlayan mənasını verir; Məsələn: *Our friends were lively and intelligent lads, and we reading understood one another despite language difficulties. Dostlarımız çox diribaş və ağıllı oğlanlar idi və biz bir-birimizi dil çətinliklərinə baxmayaraq əlüstü başa düşürdük.*

Azərbaycan dilindəki «intelligent» sözü isə əqli cəhətdən inkişaf etmiş, təhsilli, mədəni mənalarını daşıyır. Məsələn: intelligent adam – a well educated person; intelligentcəsinə davranış tərzini – good (refined) manners və s.

«Legal» sözü ingilis dilində:

1) hüquqi, hüquq sahəsinə aid olan mənasında işlənir: legal language – hüquq terminləri from a legal standpoint – hüquq nöqtəyi-nəzərindən. Məsələn: *I ask you a legal question? və s. Sizə hüquqa aid sual vermək olarmı?*

2) məhkəməyə aid olan;

3) qanunla təsdiq edilmiş;

4) rəsmi surətdə icazə verilən mənalarında işləndiyi halda, Azərbaycan dilində «leqal» sözü yalnız «rəsmi surətdə icazə verilən» mənasında işlənir, məsələn: leqal surətdə – in a legal situation, not in the heding. Liberal – liberal magazine, model – model occupant, occupant order-order, primitiv – primitive, progres – progress, publisist – puplicist, reyid – raid, seleksiya – selection, terror – terror və bir çox başqaları bu qəbildən hesab oluna bilər.

«Leqallaşdırmaq» sözünün hərfi tərcüməsi «to get legalized» formasında olduğu halda, adekvat, üslubi cəhətdən düzgün tərcüməsi «to obtain legal status» kimi olmalıdır və ya «rəsmi şəxs» söz birləşməsi sözbəsöz tərcümədə «official person» olduğu halda, ingilis dilində ya «public officier», ya da yalnız bir sözlə «officier» kimi ifadə olunur. Bu növdən olan nümunələrin artırmaq olar.

Məsələn:

Saxta sənədlər – for get documents (papers);

Saxta hesab – fabricated account

Mətbuat üçün deyil – off the record

Rəsmi surətdə çıxış etmək – to go on record

Formal həqiqət – apparent truth etc. (50,s.22-24)

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafında ictimai-siyasi hadisələrin təsiri böyükdür. Belə ki, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni həyatındakı inkişaf əlaqədar olaraq dilin leksik-terminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaranır. Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişaf əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Odur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin tərcümə hesabına zənginləşməsi milli dil əlaqələri zəminində mühüm istiqamətlərdən biri hesab olunur. Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə faktlaşma üsulları

meydana çıxır. Ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbə dilin daxili imkanlarıdır.

Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri haqqında nəzəri tədqiqatlar lazımdır. Məlumdur ki, türk dilləri leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözalma hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət – onları daha da dərindən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır (26, s.19).

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsasında dildə olan sözlərin semantik mənasının genişlənməsi, söz yaradıcılığı üsulları, başqa dillərdən tərcümə prosesi (kalkaetmə) və alınmalar durur. Ümumiyyətlə, söz yaradıcılığında əsas yeri leksik-semantik və qrammatik üsullar, həmçinin başqa dillərdən kalkalar tutur. Kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı müasir Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik sisteminin inkişafının əsas yollarından biri olaraq leksika və söz yaradıcılığını, semantika və tərcüməşünaslıq məsələlərini özündə əks etdirir. Tərcümə dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik potensialını zənginləşdirən mühüm mənbələrdən biridir. Tərcümə dilində işlədilən bir çox leksik vahidlər lüğət tərkibinin bir elementi olsa da, çox zaman ümumişlək səciyyə daşımır, müəyyən sahələrdə, bu və ya digər situativ şəraitdə işlədilir. Xüsusilə, müasir dövrdə ingilis və rus dilindəki elmi-kütləvi ədəbiyyatın təsiri altında müxtəlif materialların Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar dilimizə bir çox söz və terminlər keçmiş və bunların quruluşu kimi formalaşan yeni söz və ifadələr yaranmağa başlamışdı: Belə ki, ictimai-iqtisadi, siyasi inkişaf dilin söz yaradıcılığı sistemində də özünü göstərir, dildə kalkalar kimi yeni növlü leksik-qrammatik vahidlərin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan anlayışları ifadə etmək üçün yeni məzmun Azərbaycan dilinin özündə mövcud olan modellərlə verilir.

Tərcümə prosesində yeni anlayış ifadə edən söz və ifadələr müqabilində ikinci dildə semantik motivasiya mövcud olduğu halda bunlar kalka edilir. Deməli, yeni

anlayış və mənanın başqa dildə ifadəsi üçün onun özünün daxili struktur modelləri müəyyən edilmiş olur. Hazırda Azərbaycan dilinə ingilis və rus dilindən elmi-texniki, ictimai, siyasi mətnlərin tərcüməsi ilə bağlı leksik vahidlər daxil olur və onlar aid olduğu sahələrdə işlənir. Bu zaman əmələ gələn vahidlərin hər biri dilin öz daxili materialı əsasında yarandığına görə dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır. Tərcümə prosesində leksik vahidlərin yaradılmasında ən geniş istifadə edilən üsullardan biri də kalka yoludur. Bu üsulun mahiyyəti haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər mövcuddur: “Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir” (18, s.120)

Bu yolla yeni termin yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz, termin həmin dilə (tərcümə edilən dildə) eyni mənanı verən sözlərlə, sözdüzəldici şəkildə ifadə olunmalıdır. Buna görə də tərcümə olunan terminin, termin-söz birləşmələrinin tam qarşılığı göstərilməlidir. Əks halda onu kalka adlandırmaq olmaz. Təbiidir ki, hərfi tərcümə (kalka üsulu bəzən hərfi tərcümə də adlandırılır) prosesində qarşılıqlı təsirdə olan dillərin quruluşunun yaxınlıq dərəcəsi, dilin lüğət tərkibinin, kalka edilən dildəki söz yaradıcılığı yollarının inkişaf dərəcəsi, kalkaetmənin baş verdiyi tarixi şərait və s. amillər mühüm rol oynayır.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilində çoxlu miqdarda kalkaların yaranması ingilis və rus dilindən Azərbaycan dilinə elmi, texniki, ictimai-siyasi, bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə əlaqədardır. Belə tərcümələr zamanı yeni anlayışları, fikirləri, prosesləri ifadə etmək üçün yeni terminlər, sözlər dilə daxil olur. Bu zaman qarşılıqlı təsirdə olan dillərin lüğət tərkibinin zənginliyi, dildəki söz yaradıcılığı üsullarının inkişaf dərəcəsi və s. amillər mühüm rol oynayır.

Çünki yeni-yeni elm və texnika sahələrinin yaranması onunla bağlı yaranan anlayışların adlandırılmasını zəruri edir. Belə ki, elmin inkişafı ilə bağlı müvafiq söz və terminlər, ifadələr yarandıqca, Azərbaycan dilində, eləcə də müxtəlif dillərdə onların kalkaları formalaşır. Xüsusən ön şəkildə sözlərin Azərbaycan dilinə kalka edilməsində bir sıra xüsusiyyətlər özünü göstərir:

a) söz bütünlüklə kalka edilir və bu zaman ön şəkilçi və sözün kökü Azərbaycan dilindəki müvafiq sözlərlə əvəz edilir. Məsələn, *podvodniy-sualtı*, *peredvıborniy-seçkiqabağı*, *podmnocestva-altçoxluq*;

b) ön şəkilçi olduğu kimi qalır, amma söz dilimizə məxsus uyğun sözlə əvəz edilir; *ultrazvuk-ultrasəs*; *ultrakoretkaə volna-ultraqısa dalğa* və s.

c) elə terminlər də vardır ki, onların tərcüməsində rus dilindəki model, yəni komponentlərin sırası eynilə qalır. Məsələn, *podqruppa-altqrup*, *podkolğüo-althalqa*, *nadkrılğə-üstqanadlar*, *nadstroyka-üstqurum* və s.

Elmi-texniki inkişafı bağlı əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi prosesində elə terminlər, termin birləşmələr vardır ki, rus və ingilis dilində olduğu kimi işlədilir. Çünki tərcümədə həmin terminləri dəqiq ifadə edən qarşılıq müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Məsələn, *radioçerk*, *radioqraf*, *kilovat*, *monorels*, *monoplan*, *fotoelektrod*, *kinokasset*, *kinoseans*, *elektroterm* və s.

Göründüyü kimi kalkalardan fərqli olaraq alınmalar başqa dildə olduğu kimi alınıb, mənimsəyən dilin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Deməli, tərcümə prosesində alınma o zaman dilə daxil olur ki, dilin daxili imkanları əsasında, özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin, söz yaratmaq mümkün olmur. Bu zaman başqa dildən anlayışı ifadə edən söz hazır alınıb işlədilir. Hazırda kompüter texnikasının inkişafı ilə bağlı tərcümə prosesində dilimizdə *display*, *processor*, *monitor*, *interfeys*, *terminal*, *konvektor*, *kompilyator*, *drayver* və s. minlərlə yeni sözlər daxil olmuşdur. Məsələn, *display*-verilənləri klaviaturadan daxil etmək və onları ekranla idarə etmək üçün qurğu; *interfeys* iki təhliledici komponentlər arasındakı əlaqə; *interpretator* verilənləri təhlil etmək üçün qurğudur. Son dövrlərdə proqramlaşdırma ilə bağlı tərcümə prosesində dilimizə yüzlərlə söz və terminlər daxil olmuşdur: *Alqams*, *Alqol*, *Ambit*, *Amtron*, *Beysik*, *Bliss*, *Qat*, *Formaq*, *Setl*, *Rapira* və s. Bu adlar Avropa dillərindən dilimizə keçmiş və hər birisinin öz mənası, mahiyyəti vardır. İnformasiyaların toplanılması saxlanması, təhlil edilməsi, ötürülməsi və onların proqram təminatı ilə bağlı vasitələr

yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də yeni terminlər elmlərin inkişafı ilə bağlıdır və texnikanın inkişafı dilləri zənginləşdirir.

Tərcümə ədəbiyyatında işlənən və ədəbi dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik potensialını zənginləşdirən terminlər üç cəhətdən-elmi, tərcümə nəzəriyyəsi və bədii dil baxımından əhəmiyyətlidir. Tərcümə edilən terminlər də elmin bu və ya digər sahəsinə aid olub konkret məna, məzmun ifadə edir. Lakin terminlər üslubi cəhətdən neytral olduğuna görə istər bədii, istərsə də elmi üslubda elmi mənanı ifadə edir. Odur ki, tərcümə prosesində terminlər çox vaxt olduğu kimi saxlanılır. Lakin bədii dildə terminlərin verilməsi, işlədilməsi və onların bədii dilin digər elementləri ilə grammatik-semantik əlaqəsi müəyyənləşir. Deməli, tərcümə prosesində terminlərin tərcümə olunub-olunmaması prinsipləri müəyyənləşdirilməlidir.

NƏTİCƏ

Müqayisə edilən dillərin ictimai-siyasi terminologiyasının tədqiqindən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

1. Hər iki dildə ictimai-siyasi terminlər dilin daxili imkanları hesabına və yad dilin təsiri ilə yaranmışdır.
2. Ölkədə gedən ictimai-siyasi proses bu sahə terminoloji sistemə güclü təsir edir, onu yeni dil vahidləri ilə zənginləşdirir. Bu baxımdan hər iki dildə bəzi terminlər passiv mövqedə çıxış edə bilər. Yaxud sosial-siyasi durum kütlələri aktivləşdikcə, cəmiyyətdə yeni ideologiyalar yarandıqca gerçəkliyi dolğun, konkret və dəqiq ifadə edən terminlərin, mürəkkəb strukturlu sözlərin, söz birləşmələrinin və sözləmlərin meydana gəlməsinə şərait yaranır.
3. Hər iki dildə ictimai-siyasi terminlər söz, söz birləşməsi və abreviaturalar şəklində mövcuddur.
4. Bütün dillərdə, eləcə də, ingilis və Azərbaycan dillərində ictimai-siyasi terminlərin yaranmasında digər cəhətlərdən fərqli olaraq subyektiv amilin rolu da çoxdur. Belə ki, ayrı-ayrı dövlət xadimlərinin, siyasətçi və ideoloqların çıxış və nitqlərində, elmi-siyasi əsərlərində işlənən individual terminlər, o cümlədən də, söz birləşməsi strukturu dil vahidləri, sözləmlər işləklilik qazanır və yayılaraq dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Fərdi üslubi xarakter daşıyan bu cür dil vahidləri digər dillərə tərcümə edilir.
5. Hər iki dildə ictimai-siyasi terminlərin yaranmasında, işləklilik qazanmasında və dilin lüğət tərkibinə aktiv dil vahidi kimi daxil olmasında kütləvi informasiya vasitələrinin, siyasi ədəbiyyatın, o cümlədən də tərcümə əsərlərinin rolu da nəzərə alınmalıdır. Azad mətbuat orqanları bu sahədə bəzən dilin daxili qanunauyğunluqlarına yad olan terminlər işlətsə də, bir çox hallarda bu mətbuat orqanlarında işlənən terminlər daha çox yayılır və kütləviləşir.
6. Hər iki dildə söz yaradıcılığının leksik semantik, morfoloji və sintaktik yolla

söz yaradıcılığı ictimai-siyasi terminlərin yaranmasında da eynilə çıxış edir.

7. Hər iki dildə ictimai-siyasi terminologiyanın zəngin qaynaqları bu sahə leksikasının geniş imkanlarını təsdiq edir. Milli qaynaqlara əsaslanan terminlərin dildə işlənməsi, passiv mövqedən aktiv mövqeyə keçməsi cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi proseslərlə, sosiolinqvistik amillərlə bağlıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abbasova E. İngilis dili və başqa Avropa dillərinə məxsus siyasi-iqtisadi xarakterli alınma sözlərin Azərbaycan dilində ifadə üsulları. Bakı, 2016, 190 s.
2. Abbasova B.A. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərənəşr, 1995, 205 s.
3. Abdulkadir D.D. İdari-askeri ünvan və terminlər. İstanbul, Türk Yayınevi, 1988, 187 s.
4. Abdullayev B.A. Bəzi terminlər haqqında mülahizələrim. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, Elm, 1988, 79 s.
5. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A., Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis IV hissə. Bakı, Maarif, 1985, 250 s.
6. Abiyeva Ş.R. Azərbaycan dilində kalka şəkilli siyasi-iqtisadi terminləri haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərlər (ictimai elmlər seriyası). 1961, №8, s. 35-39.
7. Adilov M.İ. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiyası. Fil.e.d.a.ü.təq.ol.dis.-in avt. Bakı, 2004, 15 s.
8. Adilov V.N. Termin və ümumişlək söz. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990, s. 10-15.
9. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı. // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, № 3, 2001, s. 9.
10. Alməmmədova, S.M. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin assimilyasiyası. // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası, 2016, №1, s. 273-277
11. Aslanov V.N. Termin yaradıcılığı və ümumxalq dili. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1984, 13 s.
12. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, Elm, 1996, 276 s.
13. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1992, 320 s.
14. Bağırova G.M. Azərbaycan dilçilik terminologiyasının təkmilləşməsi prosesi. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990, 56 s.

15. Bayramova İ.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsi yolları. Bakı, Maarif, 1999, 322 s.
16. Cəfərov M.Z. Dilimiz və terminologiyamız. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1984, 14 s.
17. Cəfərov N.Q. Alınma terminlər problemi və ya Nadir Məmmədlinin "Azərbaycan dilində alınma terminlər" kitabı haqqında. Müsahibələr, çıxışlar, İyul 20, 2017, s.22-24.
18. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960, 234 s.
19. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
20. Fərhadlı J. İngilis dilinin zənginləşməsində kulturoloji amillər aparıcı vasitələrdən biri kimi. Bakı, Nurlan, 2018, 64 s.
21. Hacıyeva İ. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı, 1998, 148 s.
22. Həsənov H.Ə., Aslanov, A.H. Dilin milli və beynəlmiləl terminoloji sistemi. Azərbaycan terminologiyası problemləri. API nəşri, Bakı, 1988, 320s.
23. Həsənova Ə.N. Dilimizin terminologiyasının zənginləşmə yolları. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990, 47 s.
24. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili (morfologiyası). Bakı, Maarif, 1983, 257 s.
25. İsmayılova M.V. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, Elm, 1997, 170 s.
26. İsmayılova M. Z. Terminşünaslığın əsas məsələləri. Bakı, Elm, 1990, 62 s.
27. İsmayılova R.D. Azərbaycan dili lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi və lüğətlərdə onun əks olunması. filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı, 1971, 139 s.
28. Kərimova K.N. Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi. Bakı, Nurlan, 2002, 150 s.
29. Qasımov M.Y. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, 209 s.

30. Qasımova X.A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı, Elm, 2009, 125 s.
31. Quliyeva S.V. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı, Elm, 1988, 184 s.
32. Məcidova L., Mirzəyeva R. İngilis dilindən ictimai-siyasi terminlərin Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində qarşıya çıxan çətinliklər. // Filologiya məsələləri, 2014, №5, s. 136-140.
33. Məmmədli N.B. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 487 s.
34. Məmmədli N.B. Yunan və latın mənşəli beynəlmiləl termin elementlər lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 150 s.
35. Məmmədov M.B. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığının bəzi üsulları. Bakı, APİ nəşri. 1988, 16 s.
36. Məmmədova N.M. İctimai-siyasi mətnlərin tərcüməsinin üslubi cəhətləri (İngilis və Azərbaycan dilləri əsasında). Bakı, Elm, 2011, 143 s.
37. Nəzirli K.İ. Dövri mətbuatda ingilis mənşəli sözlər və onların alınmasında tərcümənin rolu. f.e.n. almaq üçün t.e.diss. Bakı, 2003, 150 s.
38. Orucov Ə.N. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1951, №1, 39-45 s.
39. Orucov Ə.N. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1984, 17s.
40. Paşayeva G.B. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolu. // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal, 2013, № 1(85), 57-58s.
41. Rüstəmov A. Müasir dövrdə Azərbaycanda etnodil prosesləri. Bakı, Qartal, 2001, 91 s.
42. Rüstəmov A. Sosial linqvistikanın aktual problemləri. Bakı, Adiloğlu, 2005, 232 s.
43. Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji söz birləşmələri. filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı, 1986, 160 s.

- 44.Şirəliyev M.Ş. Termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1984, 236 s.

Rus dilində:

- 45.Халилова С. Н. Лингвистические основы общественнополитической терминологии. док. Дис. Бакы, 1990, 144 с.
46. Хомский Н.А. Язык и политика. М., 1988, 201 с.

İngilis dilində:

- 47.A plain English guide to Political terms. The National Adult Literacy, Agency – 2006, 339 p.
- 48.Arnold I.V. The English word. M-L., 1966, 289 p.
- 49.Dictionary of Politics and Government. London, Bloomsbury Publishing Plc, 289 p.
- 50.Florian C. Published. Language and economy. Budapest, Research Institute for Linguistics Hungarian Academy of Sciences Benczur, 2017, 219 p.
51. George O. "Politics and the English Language," 1946, 123 p.
- 52.Manik S. On difficulties of compiling parallel corpus of socio-political terms. 7th International Conference on Corpus Linguistics: Current Work in Corpus Linguistics: Working with Traditionally-conceived Corpora and Beyond (CILC 2015), 465-473 p.
- 53.Pavel S. Handbook of terminology. Canada, 2001, 172 p.
- 54.Political dictionary. Volume I. London, 1845, 883 p.

İnternet resursları:

- 55.Brenes P. Terminology.
<http://inmyownterms.com/wp-content/uploads/2017/06/TERMINOLOGY-eBOOK.pdf>
- 56.Terminology
https://www.researchgate.net/publication/334112813_Terminology

57. <https://science.gov.az/az/news/open/142>

58. <http://www.translit.az/ANA%20SEHIFE/ana%20sehife-2.html>